

NR 2 2020

30. ÅRGANG

STAVANGEREN

MEDLEMSBLAD FOR BYHISTORISK FORENING STAVANGER

VARIA-NUMMER

INNHold

<i>Hans Olav Barka</i> Da Tou forsvant fra Stavanger – hvorfor ble vi så sinte?	4
<i>Sverre Mauritzen</i> Portrett av en rastløs gründer – Svend Mauritzen (1836–1905)	24
<i>Erling Kastrup Sømme Kielland</i> Kabinettskammerherren som skjøt seg på Kiellandsmyra	38
<i>Tønnes Thorsen</i> Stavangerske forsøk med traadløs telefoning	46
<i>Arne Kvitrud</i> Ombyggingen av Domkirken i perioden 1554–1556	64
<i>Johs Ringås</i> Kielland skrev ikke «Bordvise» – Men hva med Zetlitz?	72

BIDRAGSYTERE I STAVANGEREN NR 2–2020

HANS OLAV BARKA (f. 1984). Master i historiedidaktikk fra Universitetet i Stavanger (2011). Jobber med informasjons- og datahåndtering i Equinor.

ERLING KASTRUP SØMME KIELLAND (f. 1941) Pensjonist og selvlært byhistoriker. Lang fartstid som arkivar i Sparebank 1 SR-Bank. Bygde opp et bankmuseum og var initiativtaker og medstifter av Byhistorisk Forening Stavanger.

ARNE KVITRUD (f. 1955) sivilingeniør og lenge ansatt ved Petroleumstilsynet. Har skrevet en rekke lokalhistoriske og slekthistoriske artikler, spesielt for Luster i Sogn og Fjordane og Stavanger. Stor kjennskap til eiendomsforhold i Stavanger i middelalder og tidlig moderne tid.

SVERRE MAURITZEN (f. 1943) siviløkonom med bred erfaring fra undervisning, næringsliv, regionale samarbeidsorganisasjoner, i politiske verv og som folkevalgt.

JOHS RINGÅS (f. 1953) magister i musikkvitenskap og komponist. Mangeårig arbeid som lektor og avdelingsleder i videregående og turnerende musiker som har fremmet Stavanger-viser i konserter og plateutgivelser. Komponerte kantaten Zetlitziana for Stavanger Symfoniorkester, kor og sangsolister, urframført under Zetlitz-jubileet 2011.

TØNNES THORSEN (f. 1947), Cand philol og lektor ved St. Svithun vg. skole. Har arbeidet med mediehistorie og nyhetsforskning. Har hatt tillitsverv i Utdanningsforbundet, SV og Nei til EU.

HILSEN FRA STYRET

2020 ble et helt annerledes år, hvor heller ikke Byhistorisk forening fikk gjennomført alle de planlagte møtene og arrangementene slik vi gjerne ville. Vi jobber imidlertid med godt mot for at vi i 2021 skal få ta igjen noe av det som vi måtte forsake i år.

Kanskje vil vinteren også by på frost og snø igjen, slik at vi kan finne fram sparkstøttingen og ta oss en tur gjennom en snødekket Bypark, slik barna på det vedlagte fotoet fra mellomkrigstiden? Det er hvert fall lov å ønske oss en fin vinter og vår. På vegne av styret ønsker jeg alle en fredfylt jule- og nyttårstid, og alt det beste for neste år!

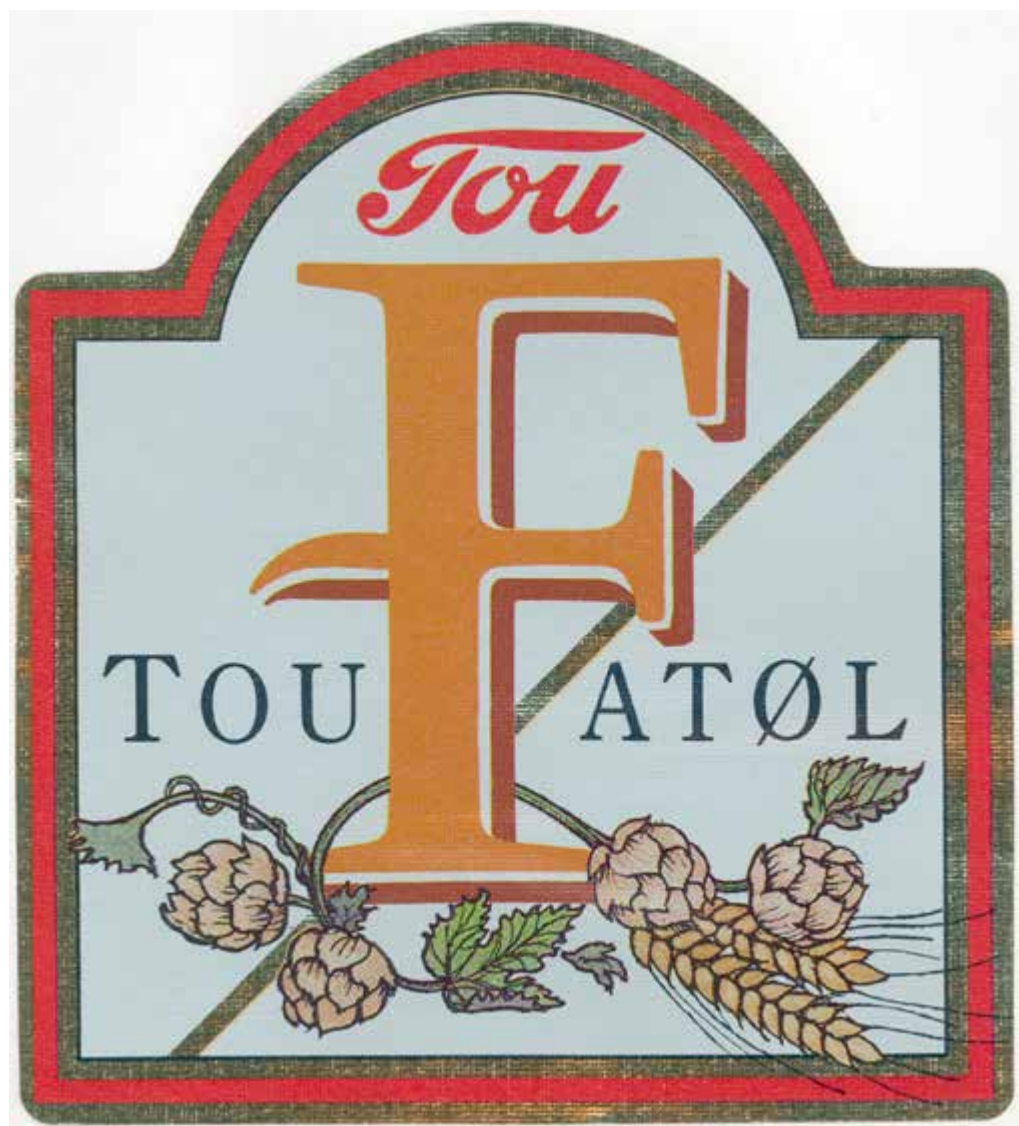
Anne Tove Austbø
Leder Byhistorisk forening

Foto: Greve/Museum Stavanger.

HANS OLAV BARKA

DA TOU FORSVANT FRA STAVANGER – HVORFOR BLE VI SÅ SINTE?

Mange i vårt distrikt husker sommeren 2003 av spesielle årsaker. Det var varmt denne sommeren, og folk var sinte. Det hadde vært på trappene lenge, og ble til slutt uunngåelig: Ringnes kom med sitt endelige vedtak om å legge ned produksjonen ved Tou bryggeri på Forus. Rogalandsølet Tou, og Tou eplemost, skulle fra nå av lages i Ringnes' anlegg på Gjelleråsen utenfor Oslo. Lokalmediene flommet over av eder og galle mot «pengemakta utenfra», som uten videre kunne komme og legge nærmere 150 års tradisjon i grus. En rogalandsk identitetsmarkør skulle produseres utenfor Rogaland. Men hvorfor ble folk så sinte? Var det fordi Tou-pilsen var så god, eller var det noe annet? Denne teksten er basert på masteroppgaven min fra 2011; «Ikke kødd med ølet vårt! – følelser og rasjonalitet under nedleggelsen av Tou bryggeri i 2003».

Tou og Stavanger – forhistorien

I Norge var omtrent all ølbrygging frem til midten av 1800-tallet et privat foretak. Kommersialisert og strømlinjeformet bryggeindustri slik vi tenker på det i dag fantes ikke, det var snakk om mange mindre produsenter som solgte produktene sine gjennom forskjellige utsalgsplasser og vannhull i byene. Offentlig regulering av ølbrygging og salg av øl var mer eller mindre fraværende. I Stavanger var Køhler-familien en av mange som brygget, og rundt 1840 var dette foretaket såpass stort at Anne Marie Køhler kunne åpne et eget utsalg i Nygata i Stavanger sentrum. Dette var det første større bryggeforetaket i byen. Driften fortsatte fram til 1866, og innen den tid var det kommet et nytt foretak på banen: Tou.¹

Tou Interesseskab ble stiftet i Stavanger i 1855. Sju av byens

forretningsmenn la en startkapital på 100.000 spesidaler i potten, ca. 20 millioner kroner omregnet til dagens pengeverdier.² Hensikten med selskapet var å etablere mølle- og bryggeridrift på Tau. Navnet på driftsselskapet ble Tou Brug. Grunnen til at navnet ble stavet «Tou» kom av datidens måte å skrive stedsnavnet på.

Tauelvens utløp i Tauvågen hadde en naturlig skråning som gjorde plassen velegnet for å drive kvernsteiner. I tillegg fantes det en god havn for utskipning av mel og øl. Selve bryggeriet var ikke på plass før i 1858, og i 1859 kom de første annonsene som reklamerte for øl fra Tou bryggeri i Stavangers aviser.³

Tou var alene om å ha stordriftsfordeler i distriktet, og hadde derfor muligheten til å produsere stort og med jevn kvalitet. Dette ga en stabil drift, god kontantstrøm og penger på bok. Selskapet brukte penger i lokalsamfunnet, på begge sider av fjorden. Det ble blant annet finansiert vei fra Tau til prestegarden på Strand. En annen investering som kom mange til fordel, var dampbåten «Tou». Denne fraktet både øl, mel og passasjerer mellom Tau og Stavanger. En forløper for senere ferjeforbindelser mellom disse to plassene.

1880-årene var nedgangstider i Rogaland, noe som også påvirket Tou Brug. Tapene ble store, og bedriften ble satt under administrasjon. For å forhindre at selskapet skulle smuldre opp og forsvinne, ble det bestemt at eierskapsstrukturen skulle endres fra interesseskap til aksjeselskap. Aksjekapitalen ble satt til 425.000 kroner, mens 50.000 kroner ble satt av til driftskapital. Aksjene kostet 1000 kroner stykket, og ble raskt solgt unna. Aksjonærene satt igjen omtrent 10 prosent årlig utbytte fra begynnelsen av 1900-tallet.⁴

Innen 1890-årene hadde alle de store norske bryggeriene som vi kjenner til i dag blitt etablert; Tou, Hansa, Ringnes, Aass, Frydenlund og E.C. Dahls. Det var også i dette tiåret at bransjen begynte å merke at myndighetenes avgifter økte kraftig. I 1857 var avgiften på malt 4 øre per kilo, i 1896 hadde den steget til 37,1 øre. Mellom 1894 og 1896 alene hadde avgiften økt med 20 øre. Bryggeriene så derfor fort at det lønnet seg å stå sammen, og Norsk Bryggeriforening ble etablert.⁵ Det ble bestemt å innføre en betraktelig prisøkning på øl, som tilsvar til myndighetenes beskatning på malt. Det ble dermed dyrere å være ølhund i Norge. I tillegg ble det

av en lov i 1884 gitt kommunestyrene rett til å bestemme antallet skjenkesteder. I Stavanger betydde dette samlet sett en liten nedgang for Tou Bryggeri, men ikke verre enn at bryggeriet klarte seg rimelig greit fram mot århundreskiftet.

Det nye århundret bød på store forandringer for Tou Bryggeri. I 1903 fikk man installert elektrisk strøm i mølle- og bryggerianlegget, i en tid der de aller færreste hadde innlagt strøm i husene sine. Det var fascinerende for folk på bysiden å se de kraftige lysene på Tau, lys som skinte både dag og natt. I 1905 feiret man 50-årsjubileum hos Tou. Dette ble markert med festmiddag på Tau, der ordførerne i både Stavanger og Strand var invitert. I selskapet kom daværende ordfører i Stavanger, Hans L. Falck, med denne appellen;

«Tou er i ganske særlig grad et stavangersk foretagende, og mange er penger som selskapet i årenes løp nedlegger i byen og distriktet i form av arbeidspenger og skatter. En slik bedrift er et gode, og derfor fortjener den ikke bare vår sympati, men den fortjener også å støttes i sin gjerning. Jeg har ved en tidligere anledning tillatt meg å uttale at man bør kjøpe norske varer, men jeg tilføyer til Stavangers publikum: Kjøp Stavangers varer først og fremst, og jeg gjentar disse ordene her, for jeg anser dem for berettiget. Vi skal huske på, at det er godt å stå på egne ben. Jeg foreslår en skål for Aktieselskabet Tou, ønsker det fortsatt fremgang og trivsel, ikke alene til gavn for det selv og dets aksjonærer, men også for den by og det distrikt hvor det virker. Og denne skål, mine herrer, drikker vi ikke i fransk vin men i Tou øl.»⁶

Kort gjenfortalt burde folk i distriktet støtte opp om Tou Bryggeri og kjøpe ølet deres. Fremgang for distriktet betydde fremgang for bryggeriet, og omvendt.

Tou Bryggeri var knyttet til Stavanger, men rent fysisk befant bryggeriet seg fortsatt på «feil» side av fjorden. Dette skulle komme til å endre seg i 1907. Helt siden 1899 hadde Tou hatt en konkurrent i Stavanger, kalt Stavanger Aktiebryggeri. Dette bryggeriet lå i østre bydel, og var etter tidens standard moderne utstyrt. Moderne utstyr krever større lån, her hadde Tou Bryggeri en stor fordel. Anlegget på Tau var nedbetalt, og aksjonærene satt med godt årlig utbytte. Markedet i Stavanger by var heller ikke stort nok til å kunne huse to likeverdige bryggerier. For at Stavanger Aktiebryggeri skulle legges under Aktieselskabet Tou, fikk aksjonærene i førstnevnte tilbud om én aksje i Tou og 25 kroner hver.

Tou bryggeri overtok Lervik i 1907
og anlegget ble påbygget i 1912.
Foto: Johannessen, Hakon/
Stavanger Byarkiv.

Dette ble godtatt. Forhandlingene om prisen for bryggeriet i østre bydel ble harde, men det ble til slutt enighet om en sum pålydende 325.000 kroner.⁷ Dermed hadde Tou Bryggeri to bryggerier, men dette skulle ikke vare lenge. 30. april 1918 ble alle arbeiderne ved bryggeriet på Tau oppsagt, og bryggeriet «foreløbig» nedlagt – i aksjonærenes ord.⁸ Noen av de oppsagte arbeiderne fikk jobb ved bryggeriet i Stavanger, mens andre fikk jordbruksjord på anleggseiendommen på Tau. All produksjon, og arbeidskraft, ble flyttet til Stavanger.

Tou Bryggeri videreførte den solide likviditeten etter flyttingen til Stavanger. Til tross for høyere ølpriser og stadig skjerpet bevillingslovverk, økte etterspørselen både under og etter 1. verdenskrig. Ut over 1920-årene ble bryggerianlegget stadig modernisert, men vanntilførselen i Stavanger var av varierende kvalitet. I 1927 tilbød derfor Tou Bryggeri Stavanger kommune 1 million kroner for å bygge et nytt vannverk ved Stokkavannet. Som motytelse skulle kommunen utstede 15 nye skjenkebevillinger i byen.⁹ Dette ble ikke godtatt av kommunen, men forslaget viste allikevel den økonomiske tyngden bryggeriet hadde opparbeidet seg. En annen viktig faktor var at det i 1935 ble utarbeidet en kartellavtale innad i Bryggeriforeningen som gjorde det slutt på konkurrerende virksomhet mellom de regionale bryggeriene. Dette betød at Norge ble delt inn i «soner» der de forskjellige bryggeriene kunne omsette i fred og ro. Øl utenfra regionen måtte bestilles på spesialbutikker.

Frem mot 2. verdenskrig ble produksjonen hos Tou utvidet til å inneholde alt fra sterkøl til saft. Krigen i seg selv var en vanskelig tid for de fleste bedrifter, men hos Tou gikk produksjonen av de fleste øltyper kraftig opp. Grunnen til dette var at de tyske okkupantene skulle ha store mengder øl, især bayerøl. Den kunstig stimulerte oppgangen forsvant naturlig nok så snart krigen var slutt. Etterspørselen la seg på førkrignivå frem til midten av 1950-tallet, da folk flest begynte å få økt kjøpekraft. Den økte etterspørselen bidro til at man måtte begynne å se seg om etter nye og moderne produksjonslokaler. Bryggeriet i Lervig var blitt for lite, og det var lite hensiktsmessig å bytte ut produksjonsutstyret der. I 1973 flyttet derfor Tou inn i nybygget bryggeri på Forus. Fortsatt ble det gamle bryggeriet i Lervig delvis benyttet helt fram til 1987, da det ble endelig lagt ned. Tre år senere,

i 1990, valgte aksjeholderne i Tou Bryggeri å selge seg ut til Ringnes A/S.¹⁰ Dette markerte starten på det som skulle skje i 2003.

Veien mot nedleggelse

«Intet bryggeri, ingen by!»

«Støtt Tou, kjøp Tou, drikk Tou»

- fra 1. mai-parolene 01.05.2003

Bakgrunnen

Da årsregnskapene for 2002 var klare hos Carlsberg Breweries så man rom for innsparinger. To år tidligere hadde bryggerikonsernet Pripps Ringnes, bestående av blant annet Tou Bryggeri, fusjonert med giganten i Danmark. I kommentarene til regnskapet ble overtalligheten ved de norske bryggeriene påpekt. Fasiten ble at man måtte kutte på antallet ansatte, og det ble Ringnes' ansvar å sørge for dette. I tillegg til Tou Bryggeri var de andre kandidatene E.C. Dahls i Trondheim og Arendals Bryggeri i Arendal. Samtidig som saken ble sluppet i media i februar 2003 ble de ansatte ved de tre bryggeriene informert om prosessen som var igangsatt.

Overtalligheten som Carlsberg og Ringnes jobbet med å redusere, hadde sitt utspring i fire faktorer:

- stadig flere norske øldrikkere foretrakk øl på boks
- etableringen av dagligvarekjeden Lidl
- butikkjedenes ønske om å overta distribusjonen av drikkevarer selv
- et ventet stortingsvedtak om å fjerne avgiften på engangsflasker

E.C. Dahls hadde anlegg for bokstapping av øl, og det ble dermed tidlig klart at bryggeriet i Trondheim mest sannsynlig kom til å slippe nedbemanning. Dette var ikke tilfelle for Tou og Arendals; begge disse bokstappet pilsen sin på Ringnes' hovedanlegg på Gjelleråsen. Ringnes fryktet at folk kom til å foretrekke billig øl fra Lidl fremfor lokale ølsorter. Akkurat denne frykten viste seg senere å være ubegrunnet, da den tyske kjeden forsvant fra det norske markedet noen år senere. Hvis frykten for Lidl var ubegrunnet, var de to siste faktorene mer direkte håndgripelige. Det at butikkje-

Fra demonstrasjon i København i 2003. Foto: Privat. Se Stvanager Aftenblad 15. mai 2016.

dene selv planla å overta distribusjon til butikkene ville bety bortfall av stillinger hos bryggeriene.¹¹ Det samme gjaldt for det planlagte vedtaket om å fjerne avgiften på engangsflasker. Hos Tou Bryggeri var det mange ansatte som jobbet i flaskesorteringsavdelingen på Forus. En avvikling av flaskeavgiften ville derfor bety at alle disse ville miste jobben.

Mars – Mai: Boikott

Med alt dette som bakteppe ble det mobilisert i lokalmedia. Oppfordringen var klar: kjøp Tou-øl på flaske, ikke på boks. På denne måten kunne man støtte opp under produksjonen ved bryggeriet på Forus. Resultatet var at salget av flaskeøl fra Tou steg med 83% i april 2003, sammenlignet med året før. Salget av boksøl hadde sunket med 20%. Ikke en stor reduksjon i og for seg, men siden påsken dette året falt i april var det forventet en salgsoppgang på 30-40%. Altså hadde salget av Tou på boks sunket med rundt 60%.¹²

Også lokale politikere og utelivsbransjen i Stavanger talte imot Ringnes' planer. 90% av all Tou-øl ble konsumert i Rogaland. Det var dårlig miljøpolitisk business å brygge et øl på Østlandet for så å sende mesteparten tilbake til Rogaland med lastebiler.¹³ Dette argumentet kom senere til å bli vektlagt av Rogalandsbenken på Stortinget. Ordfører Leif Johan Sevland skrev i et brev til Ringnes at «Tou har gjennom mer enn 100 år vært en viktig bedrift i Stavanger. Tou er et sterkt varemerke her i Rogaland og bedriften er viktig i regionens matsatsing». ¹⁴ Sevland vektla, som mange andre senere også kom til å gjøre, at Tou hadde en sterk historisk tilknytning til Rogaland og Stavanger. Her var det snakk om både økonomisk og kulturell kapital.

26. april ble det lekket vesentlig info til mediene. Ringnes hadde utsatt tidspunktet for beslutningen om hvilket av de tre tidligere nevnte bryggeriene som kom til å bli rammet. I utgangspunktet skulle dette bestemmes 1. mai, men fristen hadde blitt flyttet til 4. juni. Samtidig var det slik at det ble jobbet med sju alternative løsninger på omstruktureringen, og i disse sju alternative var Tou kun inkludert i tre.¹⁵ På dette tidspunktet begynte det å gå opp for folk flest hvilken vei det gikk. Om ikke full nedleggelse, så i hvert fall delvis og med en sterkt redusert aktivitet på Forus. På denne tiden gikk ryktene om at 70 av 170 arbeidsplasser på Tou bryggeri skulle bli fjernet. Få dager senere fikk de

ansatte ved bryggeriet på Forus beskjed om at alternativene Ringnes så på, var snevret ned fra sju til tre. Tou var kun inkludert i ett alternativ. 1. mai-toget dette året fikk et ekstra emosjonelt preg. Alle bryggeriarbeiderne stilte i arbeidsuniform, med teip over Ringnes-logoen på brystet. Parolene bar slagord som «Intet bryggeri, ingen by!». ¹⁶

Samtidig begynte utelivsaktørene i byen begynte å uttale seg. Størsteparten av halvliterne som ble konsumert i Stavangers uteliv på denne tiden var Tou-pils. Ståle Mørch, Lauritz W. Hansen og Øyvind Ekeland fra henholdsvis Dickens, Hansenhjørnet og Beverly mente at det var store sjanser for at eksisterende distribusjonsavtaler med Ringnes ville bli oppsagt, hvis en nedleggelse ble aktuelt. De eksisterende avtalene inneholdt blant annet at «produksjon med tilhørende kompetanse er lokalt basert». ¹⁷

20. mai kunne Dagens Næringsliv melde at Ringnes hadde satt opp en «dødsliste»; Tou først, deretter Arendals og til slutt E.C. Dahls.¹⁸ Foruten de fire tidligere nevnte kuttfaktorene som Ringnes hadde tatt i betraktning, ble bryggeritomten på Forus sett på som spesielt verdifull. Her ble det snakket om at man kunne innbringe en salgssum på oppimot 70-80 millioner kroner. Neste dag lød overskriften i Stavanger Aftenblad slik:

«Slakteplanen klar for Tou: Ringnes-konsernet har i hemmelighet kommet opp med en ny plan for Tou. Den skaper frykt og raseri. Omdanning til «terminal» vil sannsynligvis utradere 150 av 170 arbeidsplasser i Stavangerbryggeriet.»¹⁹

Det hadde tidligere vært snakket om å legge ned 70 av 170 arbeidsplasser. Slik planene så ut nå, ville bedriften strippes ned til en distribusjonsterminal. Ingen arbeidsplasser i produksjon eller flaskevaskeri ville bestå. Dette lignet en «bedriftsslakt». Klubbleder ved bryggeriet, Inge Rønneberg, ordla seg slik da de nye planene ble kjent;

«Det forslaget som ledelsen nå kommer med, innebærer en fullstendig rasering av Tou Bryggeri. Tou vil bli en lasterampe med et fåtall ansatte, ikke et lokalt bryggeri og en trygg arbeidsplass (...) Dette er å likvidere og slakte en lønnsom, lokal arbeidsplass. Vi ofres på den ufølsomme turbokapitalismens alter.»

Om ledelsen i konsernet hadde Rønneberg dette å si; «Disse folkene vet knapt nok hvor Stavanger er. Dette

provoserer meg som rogalending, ikke bare som Touansatt. Både i Oslo og i København kombinerer de uvitenhet med arroganse. Det er den verste kombinasjonen av alt.».²⁰

Sammen med delegater fra de regionale LO-kontorene i Stavanger, Arendal og Trondheim, reiste en delegasjon fra Tou, Arendals og E.C. Dahls reiste til København for å fronte sin sak til ledelsen i konsernet. LO-leder Gerd-Liv Valla uttrykte sin støtte til bryggeriarbeiderne og rettet sterk kritikk mot Ringnes. Selskapet hadde hatt et overskudd på 362 millioner kroner i 2002, mot de 287 millionene som var budsjettert.

Nå begynte virkelig temperaturen å ta seg opp i lokalmediene. Boikott av Ringnes var selvsagt hovedtemaet. Noen så på alternative løsninger; hvorfor kunne ingen ta opp konkurransen mot bryggerigiganten som hadde monopol i distriktet? Sett i ettertidens lys var innholdet i denne oppfordringen nærmest profetisk;

«Boikott er ingen løsning, ta heller opp konkurransen! Med det fagpersonell som finnes i bryggeriet, burde det la seg gjøre å stable på beina et lokalt bryggeri. Dette er en trend som har vist seg å være suksessfull en rekke steder i verden. Det største problemet blir sannsynligvis å kunne oppnå rammebetingelser og lisenser fra myndighetene. Sett i gang, så skal vi kjøpe produktene deres!».²¹

Et siste, og kanskje mer spesielt forslag var å undersøke TRIPS-regelverket for å se om Tou kunne være en beskyttet merkevare. TRIPS (Trade Related Aspects of Intellectual Property Rights) er et EU-regulert regelverk som tar sikte på å beskytte varer og merker som kan være spesielle på grunn av geografisk opphav. Newcastle Brown Ale ble reddet av dette regelverket da investorer ønsket å flytte bryggeriet til en annen del av England. I nedleggelsesprosessen rundt Tou kunne kanskje dette brukes for å minimere skadeomfanget. Det ble argumentert med at Tou var sterkt knyttet til Rogaland, både gjennom stedsnavn og slagord på emballasje: «Tou har brygget øl for rogalendinger siden 1885», «tilpasset den rogalandske gane» og «skummende frisk rogalending».²² Saken ble videreført til LO for juridisk gjennomgang, men det ble aldri skrevet noe om dette ut over sommeren.

Lokalavisene fortsatte å sette fokus på det som var i ferd med å skje med Tou bryggeri. 23. mai hadde Pluss-magasi-

Den ikoniske «Tou-maen».

net et lengre intervju med bryggeriarbeider Per Westbye. Westbye hadde 38 års ansiennitet i Tou, og det var han som kom med uttalelsen «en by med respekt for seg selv skal ha et godt fotballag, en katedral og et bryggeri.»²³ Mer eller mindre samme formulering ble senere brukt av Lervig Aktiebryggeri sin markedsføring. Utenom Westbye fikk Aftenbladet snakke med blant annet Håvard Hommeland. Han var ett av sju medlemmer i klubben «Tou Men Forever», der alle medlemmene hadde tatovert inn den umiskjennelige Tou-mannen på overarmen. Hommeland hadde en beskrivelse av situasjonen som skulle komme til å definere sommeren 2003 i Rogaland generelt og Stavanger spesielt;

«Ringnes er blitt et skjellsord, de driter i kultur og lokal tilhørighet (...) Ringnes har undervurdert rogalendingen. Normalt finner vi vestlendinger oss i det meste. Ikke kødd med ølet vårt, sier vi nå. En stund havnet vår situasjon i skyggen av Rosenberg og Kverneland. Folk kan ikke godt kjøpe en plog eller bygge en båt i sympati, men de kan gå i butikken og kjøpe ei flaske. Og i april økte salget av Tou-pils på glassflasker med 83%. Jeg har kamerater som merkelig nok aldri har rørt Tou. Nå kommer de med Tou på flaske (...).»²⁴

Juni – august: Full krig og nytt bryggeri

Tou bryggeri fikk i praksis dødsdommen mandag 2. juni. Styrets behandling skulle endelig godkjennes to dager senere, men mediene hadde allerede snappet opp den endelige beslutningen.²⁵ Via sju alternativer hadde Ringnes og Carlsberg til slutt endt opp med et endelig alternativ. Tou skulle legges ned. Anlegget på Gjelleråsen skulle være hovedbryggeri sammen med E.C. Dahls anlegg i Trondheim, mens Arendals bryggeri skulle fungere som hjelpebryggeri. Aftenbladet bygget videre på tidligere oppslaget og kunne melde at «Tou Bryggeri blir slaktet».²⁶ Av de 170 arbeidsplassene var de kun distribusjonssektoren som kom til å bli skånet for nedleggelsen. Mellom 110 og 150 av alle arbeidsplassene skulle vekke. Dette var et absolutt worst case-scenario. Temperaturen nådde et nytt høydepunkt på Aftenbladets debattsider. Avisen mante folk til å vise forbrukermakt, og å vise Ringnes at «øl er knyttet til lokal identitet»;

«Men Tou-saka handlar om meir enn øl. Spørsmålet er

om eit internasjonalt konsern ustraffa skal kunna leggja ned ein bedrift som produserer ei tradisjonsrik, lokal merkevare – og gjer det med overskot. Dei einaste som kan straffa konsernet for det, er forbrukarane i Rogaland. Styresmaktene kan ikkje tvinga Ringnes eller Carlsberg til å produsera Touøl i Stavanger. Men konsernet kan på si side ikkje tvinga rogalendingane til å drikka eit øl som ikkje lenger har nok med Rogaland å gjera – sjølv om det framleis skulle bli klisstra ein Tou-etikett på flaske. Slik sett blir Tou ei symbolsak, og ein prøveklut for forbrukermakta.»²⁷

Klubbleder Rønneberg kommenterte i Aftenposten Morgen 2. juni;

«Den sterke markedsposisjonen (til Ringnes) bygger på lokale merker. Øl kan sammenlignes med lojaliteten til fotballag. Ringnes gir blaffen i signalene fra markedet, selv om bryggeriene i både Kristiansand og Bergen er klare til å rykke inn her.»²⁸

Dagen etter, 3. juni, kom Ringnes-ledelsen til Forus for å legge fram nedleggelsen. Forbannede ansatte brente arbeidsuniformen og knuste en tappekran i keramikk merket med Ringnes. Da direktør Jan Bodd skulle tale, snudde alle ryggen til. Halvveis i talen forlot arbeiderne salen. Utenfor hadde blant annet ansatte fra Arendals og E.C. Dahls samlet seg for å støtte bryggeriarbeiderne.²⁹ Under offentliggjøringen av nedleggelsen ble det opplyst om at siste dag med bryggeridrift på Forus kom til å bli 15. august.

«Tapte Tou-trekkingen... i dag starter øl-krigen i Stavanger»

Allerede før nedleggelsen var blitt offisiell, var det flere som gikk med planer om å brygge et nytt lokaløl. Dette var også hovedfokus i lokalmediene ut over sommeren. De to med mest konkrete planer var Lauritz W. Hansen fra Hansenhjørnet og Harald Berentsen ved Berentsen bryggeri i Egersund. Tonen var fra starten av ganske positiv, Hansen uttrykte at «(...)vi kan få en ny dimensjon i matfylket Rogaland.»³⁰ Fra Skien fantes det en historie liknende den som Tou bryggeri gjennomgikk. Der hadde Lundetangen bryggeri blitt lagt ned av Ringnes i 1986. Et nytt lokalt bryggeri, Trio, hadde blitt etablert i 1998. Innen 2003 hadde dette bryggeriet 10% av all ølomsetning i Telemarksområdet.

Ølmerke fra Tou.

Daglig leder ved Trio mente at det var et godt grunnlag for et lokalbryggeri i Stavangerområdet. Men, som han også la til, «(...)de som vurderer å starte et nytt bryggeri, bør komme seg raskt i gang. Helst mens engasjementet rundt Tou fremdeles er stort.»³¹ Gammel vane var uansett vond å vende, i hvert fall når utvalget er mindre bra. Medlemmer i Stavanger øllag hadde innsisert uteserveringsområdet fra torget til Hansenhjørnet, og hadde ikke funnet mer enn ni ølglass som inneholdt noe annet enn Tou. Øllaget kom med en appell i Aftenbladet 6. juni;

«(...)de bare setter seg ned, ber om en øl og drikker det de får. Det holder ikke for patrioter. Skal de ha noe annet må de be om det aktivt. Nå er dette en direkte støtte til Ringnes og ingen boikott. Det er for sent å drikke Tou nå. Bryggeriet er nedlagt.»³²

Folk var altså for lite bevisste ute på byen. Like mye som uforståelse, skyldtes nok dette utvalgte på uteplassenes tappekraner. I dagligvarebutikkene var tonen en annen, og hyllene ble tømt for øl og mineralvann av andre merker enn Ringnes. Det var blitt tilløp til kjefting og murring i kassen da noen utenforstående hadde lagt et par Ringnes-øl på samlebandet hos Rimi i Haugesundsgata på Storhaug. «Det kommer aldri mer et Ringnes-produkt i mitt hus», var en av kommentarene avisen fikk fra en tilfeldig kunde.³³ Aas, Hansa, CB og Mack overtok i løpet av sommeren 50% av ølmarkedet i Stavangerområdet. Folk valgte Cola istedenfor Pepsi, som var distribuert av Ringnes. Man straffet Ringnes da anledningen bød seg, og det var lettere på butikken enn ute på byen.

Samtidig gikk debatten i avisene om hvorfor nedleggelsen kunne skje. Noen skyldte på «blårussen» som i sin iver etter å effektivisere fikk lagt ned solide arbeidsplasser. Ringnes lå lavt i terrenget, og stod sjelden fram i media i løpet av sommeren. Noen offentlige ordskifter ble det dog mellom Inge Rønneberg og Jan Bodd. Rønneberg fremhevet overskuddet som Tou hadde produsert i årene fram mot nedleggelsen, og urimeligheten i å legge ned et solid bryggeri. Dette overskuddet hadde aldri blitt mulig uten sentraladministrasjonen på Østlandet, mente Bodd på sin side.³⁴

I et leserbrev ble hovedansvaret for nedleggelsen lagt på

forbrukerne. Hovedpoenget i brevet var at etterspørselen etter spesialbrygg som bakkøl, porter og stout med tiden hadde forsvunnet. Derfor hadde all bryggeridrift med tiden måttet spesialisere seg på vanlig pilsner;

«Vi er fokusert på pris og atter pris. Kvaliteten kommer i annen rekke, iallfall når det gjelder matvarer for øvrig. Vi fores med prisoversikter og hyller billigbutikkene. Nå betaler vi prisen på en annen måte, nemlig ved nedlagte arbeidsplasser. Så dersom vi får i gang et nytt bryggeri, så prøv å få dette til å produsere kvalitet og smaksrikdom og variasjon. Så kan vi få et unikt produkt, trygge arbeidsplasser og et rikere liv for alle. Men, det er ditt ansvar.»³⁵

25. juni ble det klart at rogalendingene skulle få et nytt bryggeri å støtte. Lervig Aktiebryggeri ble lansert denne dagen, med et eierskap bestående av tidligere nevnte Lauritz W. Hansen og andre sentral aktører i Stavangers uteliv. I tillegg skulle bryggeriet Mack i Tromsø ha en eierandel på 34%. Det var også Mack som skulle brygge det første ølet fra Lervig, siden det nyoppstartede bryggeriet på denne tiden kun var et bryggeri på papiret.³⁶ Så fort det nye bryggeriet var på plass, så man for seg å produsere minst 4-5 millioner liter årlig. Hansen påpekte at dette ikke var stifternes intensjoner om å eie det kommende bryggeriet, men å invitere lokale investorer og byens befolkning til å gå inn med kapital.³⁷

«Ein Tou eller Ein Te?»

Allerede den første uken i juli var den første forsendelsen fra Mack på plass i Stavanger. Alle butikkjedene tok inn ølet, som hadde fått navnet «Ein Te». «Dette ølet er laget i entusiasme, forbannelse og kjærlighet til lokalsamfunnet», var Lauritz W. Hansens kommentar i Aftenbladet. I alt sju utesteder i Stavanger hadde fått installert tappeanlegg fra Lervig. Etterspørselen lot seg ikke stoppe: i løpet av den første helgen ble det solgt 50.000 liter av ølet i butikker i distriktet og 20.000 liter til utestedene i Stavanger. At ølet var produsert i Tromsø hadde ingen betydning, for engasjementet bak bryggeriet var lokalt fundert.

Ringnes begynte å merke de økonomiske konsekvensene av boikotten. Innen juli hadde boikotten også spredt seg til Stortinget, anført av Hallgeir Langeland (SV). 15 repre-

sentanter på tvers av fylkesgrensene hadde valgt å offentlig boikotte Ringnes.³⁸

«Etter 148 år er det slutt. Takk for alt! Uten Tou-øl går alt i dass»

Sommeren 2003³⁹ var varm, og det ble drukket masse øl. Nær sagt alle de store bryggeriene i Norge hadde hatt en markant salgsframgang fra tidligere år. Hansa Borg hadde økt med 33%, Mack 27% og Aas 10%. Unntaket var Ringnes, det største bryggerikonsernet. Her hadde økningen «kun» vært i underkant av 5 prosent.⁴⁰ Ringnes selv ville ikke gi noen kommentar på hvorfor dette hadde skjedd, men det er svært nærliggende å anta at boikotten hadde hatt en stor påvirkning. Boikotten var naturlig nok mest omfattende i Stavanger-området og Rogaland generelt. Vi har ingen tall som viser i hvor stor grad boikotten påvirket salgstallene til Ringnes i distriktet. Det vi vet, er at Ringnes hadde 90% av all ølomsetning i Stavangers uteliv for prosessen mot nedleggelsen startet. Det er helt sikkert at denne andelen hadde sunket betraktelig innen sommeren var omme, og spesielt etter at Lervig sendte «Ein Te» ut i tappekranene og til butikkene. Forbrukerne hadde straffet Ringnes for å «ta livet» av en lokal merkevare.

Selv om bryggeriet ble offisielt nedlagt 15. august, ble det siste partiet lokal Tou-pils flasket på Forus 1. august. Den aller siste flasken fra samlebandet ble spart til et spesielt formål. Natt til lørdag 16. august hadde rundt 100 mennesker møtt opp i Vågen for å ta farvel med Tou. Kledd i sort sløyfe ble ølet «bisatt» i Vågen, med tilhørende taler. Ragnar Opsal, medlem i Tou-ølets venner, avsluttet med disse ordene: «Etter 148 år er det slutt. Takk for alt! Uten Tou-øl går alt i dass».⁴¹ Flasken ble kastet i sjøen, og kampen om Tou-ølet fikk sin slutt.

I årene etter nedleggelsen av Tou bryggeri har det skjedd mye på ølfronten i Norge og Rogaland. Det har vært markant vekst i antallet bryggerier, spesielt av bryggerier i mellomstor og mindre kategori. Lervig består fortsatt, og har blitt et svært anerkjent bryggeri både nasjonalt og internasjonalt. Tar man utgangspunkt i Nord-Jæren og videre sørover til Egersund, finner man ikke mindre enn fem større bryggerier – Lervig, Salikatt, Jåttå, Rygr og Be-

rentsen. I tillegg har man Brix bryggeripub på Bryne. Ifølge Ringnes hadde Tou omtrent 30% av dagligvaremarkedet i Rogaland i 2003, i motsetning til 5% i dagens marked. Tou fjernes med andre ord sakte men sikkert fra bevisstheten til dagens øldrikkere – i hvert fall hos den yngre generasjon.

Noter

- 1 Lorentzen, R.A.: Aksjeselskapet Tou 1855-1955. (Aktietrykkeriet i Stavanger 1955), s.23.
- 2 Ibid: 25.
- 3 Ibid: 28.
- 4 Ibid: 57.
- 5 Ibid: 69.
- 6 Lorentzen 1955: 81.
- 7 Ibid: 92.
- 8 Ibid: 115.
- 9 Ibid: 125 ff.
- 10 <https://ringnes.no/om-ringnes/historie/>
- 11 Stavanger Aftenblad Aftenbladet. Publisert på trykk 15.02.2003. Asgeir Lode. Seksjon: Nyheter. Side: 9.
- 12 Stavanger Aftenblad Aftenbladet. Publisert på trykk 09.05.2003. Ludvig Lorentzen. Seksjon: Nyheter. Side: 4.
- 13 Stavanger Aftenblad Aftenbladet. Publisert på trykk 07.05.2003. Ludvig Lorentzen. Seksjon: Nyheter. Side: 3.
- 14 Stavanger Aftenblad Aftenbladet. Publisert på trykk 04.03.2003. Seksjon: Stavanger. Side: 20.
- 15 Stavanger Aftenblad Aftenbladet. Publisert på trykk 26.04.2003. Harald Maaland. Seksjon: Stavanger. Side: 32.
- 16 Stavanger Aftenblad Aftenbladet. Publisert på trykk 02.05.2003. Elisabeth Bie. Seksjon: Nyheter. Side: 25.
- 17 Stavanger Aftenblad Aftenbladet. Publisert på trykk 07.05.2003. Ludvig Lorentzen. Seksjon: Nyheter. Side: 3.
- 18 Dagens Næringsliv Morgen. Publisert på trykk 20.05.2003. Ida Grieg Riisnæs, OSLO. Side: 7.
- 19 Stavanger Aftenblad Aftenbladet. Publisert på trykk 21.05.2002. Harald Birkevold. Seksjon: Nyheter. Side: 8.
- 20 Ibid.
- 21 Stavanger Aftenblad Aftenbladet. Publisert på trykk 22.05.2003. Seksjon: Økonomi. Side: 6.
- 22 Stavanger Aftenblad Aftenbladet. Publisert på trykk 22.05.2003. Harald Birkevold. Seksjon: Økonomi. Side: 6.
- 23 Stavanger Aftenblad Pluss. Publisert på trykk 23.05.2003. Tommas Torgersen Skretting. Seksjon: Pluss. Side: 10.
- 24 Ibid.
- 25 Stavanger Aftenblad Aftenbladet. Publisert på trykk 02.06.2003. Seksjon: Første. Side: 1.
- 26 Stavanger Aftenblad Aftenbladet. Publisert på trykk 02.06.2003.

- Harald Birkevold. Seksjon: Nyheter. Side: 3.
- 27 Stavanger Aftenblad Aftenbladet. Publisert på trykk 03.06.2003. Seksjon: Leder. Side: 11.
- 28 Stavanger Aftenblad Aftenbladet. Publisert på trykk 02.06.2003. Harald Birkevold. Seksjon: Nyheter. Side: 3.
- 29 Klassekampen Morgen. Publisert på trykk 05.06.2003. Kristin Haug.
- 30 Stavanger Aftenblad Aftenbladet. Publisert på trykk 05.06.2003. Arnt Olav Klippenberg. Seksjon: Nyheter. Side: 5.
- 31 Stavanger Aftenblad Aftenbladet. Publisert på trykk 06.06.2003. Arvid Berentsen. Seksjon: Nyheter. Side: 3.
- 32 Stavanger Aftenblad Aftenbladet. Publisert på trykk 06.06.2003. Espen Reiss Mathiesen. Seksjon: Nyheter. Side: 3.
- 33 Ibid.
- 34 Stavanger Aftenblad Aftenbladet. Publisert på trykk 07.06.2003. Tor Dagfinn Dommersnes. Seksjon: Nyheter/Jan Bodd. Side: 28.
- 35 Stavanger Aftenblad Aftenbladet. Publisert på trykk 06.06.2003. Livar Dubland. Seksjon: Brev. Side: 11.
- 36 Stavanger Aftenblad Aftenbladet. Publisert på trykk 12.06.2003. Arvid Berentsen. Seksjon: Nyheter. Side: 3.
- 37 Dagens Næringsliv Morgen. Publisert på trykk 26.06.2003. Ellen Kongsnes. Side: 10.
- 38 Stavanger Aftenblad Aftenbladet. Publisert på trykk 20.06.2003. Arvid Berentsen. Seksjon: Nyheter/Hallgeir Langeland. Side: 2.
- 39 Sommeren 2003 ar sett under ett en av de varmeste somrene målt i Norge noen gang.
- 40 VG. Publisert på trykk 23.07.2003. Trond Viken. Side: 3.
- 41 Rogalands Avis 16.08.2003.

SVERRE MAURITZEN

PORTRETT AV EN RASTLØS GRÜNDER – SVEND MAURITZEN (1836–1905)

«Dere skal ikke se hverken til høyre eller til venstre, men fremad mot målet!»

Det er ingen enkel sak å finne ut av den allsidige gründeren Svend Mauritzens liv og virke via offentlige kilder. Glimtvis finnes beretninger om lite vellykket handel i Sandnes, fatal fyrstikkproduksjon på Høle, trang fødsel, men vellykket utvikling for såpeproduksjon i Stavanger, dyktig eiendomshandel og industrireising i Hillevåg, investering i potetmel på Klepp og til slutt oppføring av forretningsgård i Stavanger.

Barndom og oppvekst

Svend Mauritzen ble født i Egersund 28. januar 1836 av foreldre Kiøl Mauritzen Tengs (1809–1860) og Ane Svendsdatter Puntervold (1806–1892) fra Sokndal. Da Svend var 4-5 år gammel flyttet familien til Stavanger.

Faren Kiøl var en dypt religiøs person og drev med «mangesysleri»: Baker, skomaker, tømmermann og husbygger. Han var med i sekten «de Stærktroende», stiftet av Knud Spødervold. Kiøl sponset utgivelsen av bestselgeren «Spøderlvoldsbogen: Guds Naades Huusholdning», trykket hos Paul T. Dreyer i 1848. Husbyggingen til Kiøl skjedde for det meste på Nytorget. Familien bodde i hjørnehuset mot ABC-gaten.

Det er sagt at familien kom fra ubetydelige og beskjedne kår. Vel: Kiøls far Mauritz (1778–1834) var en foretaksom bonde på gården Tengs, som han måtte gi fra seg på grunn av høy gjeld; siden drev han virksomhet som snekker. En bror av Mauritz, Ketil Torkildsen Aarstad, representerte Stavanger Amt ved det første ordentlige Storting i 1815–16.

Mauritzen-gården 1981.
Stavanger Byarkiv.

Svend Mauritzen.

Han slo seg siden ned som trelasthandler i Kristiansand. Far til Mauritz og Ketil, Torkild Pedersen Kalveskog, beskrives som en vellykket bonde. Kanskje en riktigere betegnelse på forfedrene er «solid bondestand», som i flere slektledd holdt til på Kalveskog i Ørsdalen.

Kiøls bror Hans (1817–1868) gjorde også Stavangermann av seg. Han satset stort og oppførte i 1848 et handelshus i Kirkegaten 14, som strakte seg ned hele nordre løp av Prostebakken. Sin læretid hadde Hans hos onkelen Ketil i Kristiansand. Hans drev allsidig virksomhet, både salg av moteklær til byens damer, sildesalting og skipsfart. I 1858 er han registrert som reder og eier av to båter, vesentlig i Østersjøfart. Han var en anerkjent forretningsmann og samfunnsborger, på 1850-tallet bl.a. formann i Stavanger Handelsforening. Hans døde som 51-åring; mot slutten av livet møtte han økonomisk motgang. Hans var i gode år den unge Svends «favorittonkel» og arbeidsgiver.

Svend gikk i lære hos baker Obstfelder. Han likte ikke det, men ble god venn med bakeren og hadde siden baking som hobby. Han hadde også fagbrev som bøkker, snekker og såpekoker. I tillegg var han handelsmann og forretningsmann. Helt fra konfirmasjonsalderen og utover fikk han førsteklases opplæring hos onkel Hans. Det heter seg at han var en «pryd for forretningen». Han reiste mye for firmaet: Hamburg – Sverige – Østersjøbyene. Han var en observant kar, og på sine reiser gjorde han erfaringer som kom vel med siden i livet, som fyrstikkproduksjon og såpeproduksjon.

Han fikk innpass i en såpefabrikk i en av Østersjøbyene for å lære faget fra grunnen av. Da han kom hjem, ble han handelsreisende for flere av byens større firmaer – bl.a. Tou. Etter hvert ble det forlovelse, og Svend planla å starte egen forretning.

Handel i Sandnes

I 1860 tok han sin første store investeringsbeslutning: Nybygg i Sandnes, som nettopp var blitt ladested med tilhørende privilegier. Han hyrte arkitekt Conrad Fredrik von der Lippe til å tegne byens første arkitekttegnede bolighus. Huset i Strandgaten 35 var også byens første hus i sveitserstil.

Nybygget var et vågestykke for en ung mann på 23 år. Honoraret var 100 Spd. Hvordan klarte han dette? Han fikk nok støtte av sin far Kiøl, som hadde greie på husbygging og

sikkert også kunne hjelpe til økonomisk. De skaffet materialer hos onkelen Ketil i Kristiansand. Kiøl ble alvorlig skadet da lasten forskjøv seg i uvær hjemover. Han døde senere på året; Svend flyttet inn med moren Ane, som overtok handelsborgerskapet, og søsteren Berthine.

Svend giftet seg med Kirsten Berg (1841–1931) i Stavanger Domkirke i 1861. De bosatte seg i det flotte huset på Norestraen i Sandnes; der datteren Thora Mathea ble født i 1862. I 1864 kom neste barn, Andreas Gerhard, som døde bare 5 år gammel.

For handelsmannen Svend ble Norestraen feil beliggenhet. Sentrum forskjøv seg sørover og omsetningen svarte ikke til forventningene. Det var ingen jernbane og ellers dårlige kommunikasjoner. Omkring 1865 flyttet familien tilbake til Stavanger og huset ble solgt til Svends tremenning Mauritz Kartevoll; urmaker, filosof, radikaler og mye annet.

Tilbake i Stavanger bodde den lille familien flere steder: Bredalalmenningen, Almenningsgaten, Grinnagaten og Nedre Strandgate 8 hos Svends svigermor Gidske. Svend drev krambodhandel på disse stedene, men han trivdes ikke som høker. I denne perioden kom August (1866) og Thorvald (1871) til verden, som senere ble sjefer i såpefabrikken.

Fyrstikker på Høle

På sine reiser i Sverige var Svend blitt interessert i fyrstikkproduksjon. Nye fosforstikker hadde avløst svovelstikkene. Han lette etter partnere til etablering av en fyrstikkfabrikk lokalt, og fikk med seg Niels Stangeland, Joh. Lie, Mandius Johnsen og Reinert Birkeland. Disse gikk inn i foretaket med kapital. Investeringen kom på 4000 Spd.

Svend drog til Sverige, skaffet seg innsikt i fabrikkasjonen, engasjerte fagfolk og bestilte maskiner. Han kom hjem med verksmester og erfarne arbeidere. Høle ble valgt som riktig sted for etableringen, grunnet god tilgang på ospe-tømmer og vannkraft. I 1873 kjøpte han tomt til bedriften, som ligger ved nåværende Rv 13 mellom Høle og Ims, ved elveutløpet til Hølesjøen. Bygninger ble reist; våningshus, maskinhus og fabrikkhus. Produksjonen kom i gang høsten 1873.

Fabrikkens sysselsatte ca. 35 personer, som selvsagt var viktig også for lokalsamfunnet. En stund gikk det bra, til tross for en brann i 1875, og nye investeringer ble foretatt,

men etter hvert viste det seg at resultatene ikke svarte til forventningene. Det ble en problemfylt tid, og fyrstikkfabrikken ble lagt ut på auksjon i august 1878.

Svend hadde før auksjonen innhentet kapitalforsterkninger fra kjente Stavangerfolk (Br. Berg, Henrik Svendsen, E. Rønneberg, Thomas Falck). Alt var tapt og Svend var ruinert, men han satte sin ære i å betale tilbake det investorene hadde tapt og klarte det med tiden til hjelp.

I første omgang etter auksjonen utstyrte Svend seg med lett salgbare artikler som lærvarer, tøyer, leir- og jernvarer. Med en jekt drog han omkring i fjordene og solgte til lokalbefolkningen for å skaffe nødvendige likvider.

Såpe og lys i Stavanger i 100 år

Neste initiativ fra Svend viste seg på mange måter å bli det mest vellykkede. Etableringen av såpefabrikken regnes til 1878. Bedriften holdt det gående i nokså nøyaktig 100 år, eid og drevet av familien i fire generasjoner.

Bedriften var i mange tiår en av de ledende i Norge innen produksjon av såpe og vaskemidler, både i person- og institusjonsmarkedet. Også kosmetikk sto på agendaen. Merkevaren *Havremarv* ble en av landets mest anerkjente toalettsåper. Stearinlys av høy kvalitet ble også en viktig salgsartikkel. En viss eksport var det også, særlig til USA og Storbritannia.

Allerede i 1876 begynte Svend i det små med såpeking. Han hadde satt seg inn i faget og syslet med prøveproduksjon. Den første brannen i fyrstikkfabrikken var året før; kanskje hadde han allerede da fått bange anelser!

På nytt bar det til utlandet for å få med seg det siste nye innen såpefaget. Han dro til Holstein og ble der i 3 måneders tid. Det var ikke bare lett for resten av familien; det fortelles at Kirsten med 6 barn fikk god hjelp av sin mor Gidske på Stra'en der ungene hver fredag fikk med seg så mange brød de kunne bære under armen.

Svend etablerte seg i 1878 med et såpekokeri i leide lokaler på Hetlandsmarken. Dette var på eiendommen til Hetland prestegård hvor det allerede fantes en bedrift i bransjen. Det ble en vanskelig tid, både når det gjaldt å innarbeide seg på markedet og holde fred med konkurrenten og nærgående naboer. Enden på ustopkelig knuffing ble at Svend og bedriften måtte forlate eiendommen med

hjemmel i et brev som fortalte at det bare var lov med «en rygende skorsten» på prestegården! Da var det bare å flytte.

Bedriften flyttet til Pedersgaten 114–116 i Stavanger, på en eiendom som hadde tilhørt Stavanger Reperbane. Familien bodde til å begynne med i Kongsteinsgaten 48, så Pedersgaten 103, og etter hvert i en bolig på fabrikk eiendommen.

På den tiden var den vanligste såpen en simpel grønnsåpe fremstilt av lin- og hampolje. På sine reiser hadde Svend blitt kjent med den lyse naturkornsåpen, også kalt prøyssisk såpe. Dette ble det første hovedproduktet. Han startet uten særlig kapital og med konkurrenter og mektige kjøpmenn mot seg. Imidlertid fikk han belønning for sitt pågangsmot; ekspanderte fra «kjellerbedrift» til industriforetak. Salgsområdet omfattet raskt hele landsdelen, etter hvert med Bergen som et stort marked. Produktspekteret ble utvidet og inkluderte også den såkalte *Blue Mottled*, husholdningssåpe etter britisk oppskrift.

Han trakk tidlig sine sønner August og Thorvald med i virksomheten. August startet allerede som tolvåring og vokste med bedriften. Særlig skolegang fikk han aldri, men han var en våken og arbeidsom kar. Kveldsskole og arbeids-

Varemesse med opptog av reklame S. Mauritzen & Sønner. "Sæpepulver no 116". Stavanger Byarkiv.

Fabrikken i Harald Hårfagres gate.
Stavanger Byarkiv.

skole var den utdanningen han fikk. Andre søsken ble bedre skolert.

I en bedriftstelling fra 1888 står Mauritzens Sæbefabrik, etter 10 års virksomhet, oppført med kun 2 arbeidere. Det er rimelig å anta at eventuelle deltidsansatte samt familie-medlemmer ikke ble medregnet. I tillegg til Svend og de to eldste sønnene har sannsynligvis også eldste datter Thora Mathea deltatt.

I hvert fall vet vi at en ung innflytter fra Riska, Christian Bjelland, en tid solgte produkter fra Mauritzens Sæbefabrik. Christian og Thora ble kjærester og giftet seg i 1884. Sannsynligvis traff de hverandre «på golvet». Det fortelles at Bjelland gledesstrålende inntok en butikk i Pedersgaten med følgende utbrudd: «Jeg har fått ja fra Thora. Jeg må bevilge meg en sigar!» Sannsynligvis har sardinkongen Christian også vært fascinert av sin iderike svigerfar.

Tiåret frem til 1897 ble en virkelig ekspansiv periode for Mauritzens Sæbefabrik, med solid økonomi og gode produkter. Gründeren overlot bedriften i god utvikling til sine sønner August og Thorvald, som allerede i flere år hadde mottatt eierandeler som del av sin godtgjørelse. Dessuten

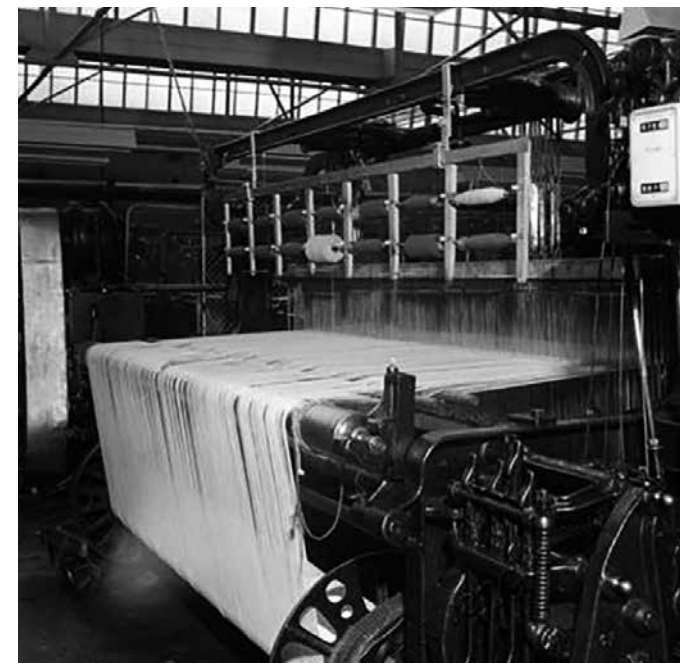
hadde begge flere utenlandsopphold bak seg som ga oppdaterte faglige kunnskaper. Firmaet fikk navnet *S. Mauritzens Sønner*. De fortsatte ekspansjonen med nye produkter; bl.a. toalettsåpe og stearinlys. Bedriften flyttet til nye og større lokaliteter i nabolaget, tidligere Stavanger Linvarefabrikk i Harald Hårfagres gate 12, der den holdt det gående de neste 75 år.

Mellomriksloven ble opphevet i 1897, noe som medførte at tollunionen med Sverige forsvant og skapte tollbeskyttelse og dermed bedre rammevilkår for såpefabrikken og annen hjemmebasert industri. Opphevelsen av loven var en viktig stimulans for næringslivet hjemme, men også et problem for eksportindustrien.

Industrireise i Hillevåg

Da den 60-årige Svend overlot såpefabrikken til neste generasjon var han blitt etter måten velstående, men fortsatt like rastløs. På 1880-tallet ble Stavangerområdet rystet av en konkursbølge som ga etterdønninger i lang tid etterpå. Den åpnet også opp for «friske krefter».

Stavanger kommune overtok Køhler-eiendommen i Hillevåg, og i 1883 ble det holdt takst- og registreringsforretning. Kommunen nedsatte en «Hillevåtkomite» og brukte

AS Hillevaag og Olte Fabriker.
Stavanger Byarkiv.

AS Hillevaag og Olte Fabriker.
Stavanger Byarkiv.

10 år (!) på å bestemme hva eiendommen skulle brukes til. I 1893 ble det holdt auksjon over de delene av eiendommen som kommunen ville kvitte seg med. Auksjonen endte resultatløst, men i 1894 ble det salg til et konsortium bestående av tre «nykommere» i Stavangers forretningsliv: Svend, samt urmaker Bendix Hansen og baker Svend Haaland.

Sønnen August sier i et familiært skriv fra 1930-tallet: «Av denne eiendom ble samme år alt nedenfor hovedveien, med unntakelse av haven i nord, solgt til Hillevaag Fabriker for kr 50.000,-». Svend Mauritzen var fra første stund med i ledelsen for denne fabrikk sammen med Marnburg, Hauge, Jonas Jespersen og Bendix Hansen. Selve gårdsbruket i Hillevåg beholdt han, mens Haaland ble utløst og Bendix Hansen overtok hagen og alt nedenfor hovedveien og nordenfor gårdsveien. Senere solgte Svend bruket til Martin Egeland og bodde selv med ektefelle Kirsten i en liten villa i Lunden kalt «Eremithagen».

Det var ullvarefabrikken som interesserte Svend, men han hadde også sans for eiendomshandel. Et eksempel på

det er at han i en tidligere periode kjøpte og solgte et flott hus tegnet av arkitekt von der Lippe i Nils Abels gate 10, eiet av malermester Aanonsen, som leverte råvarer til såpefabrikken.

Hillevaag Fabriker kom i virksomhet i 1894, med en relativt forsiktig start. Til å begynne med var det seks vevstoler og to spinnemaskiner. Produktene var dresstøy, kjoletøy, drakttøy og ulltepper, ifølge annonser i Stavanger Aftenblad. Lønnsomheten i starten var heller beskjedent. Men det rettet på seg etter hvert. Svend beholdt sine interesser i Hillevaag Fabriker livet ut, og etter hans tid var senere generasjoner i familien styreledere.

I 1911 ble bedriften herjet av brann, men ble allerede året etterpå gjenreist, da fusjonert med Oltes Uldvarefabrik i Oltedal, nå med navn A/S Hillevaag og Olte Fabriker. Frem mot 1911 var det blitt en stor bedrift, med 130 ansatte og en solid maskinpark. Nybygget etter brannen ble tegnet av arkitekt Hartvig Sverdrup Eckhoff, kjent for mange signalbygg i Stavanger. Sandnes Ullvarefabrikk overtok bedriften i 1954 og flyttet produksjonen til Sandnes i 1963. Teknisk Bureau overtok senere bygningene.

Eiendomssalget i 1898 fra Svend til Martin Egeland var med på å muliggjøre en rivende næringsutvikling i Hillevåg, ikke minst innen hermetikkindustrien. På dette tidspunkt var Svend allerede i gang med sitt neste prosjekt: potetmel-fabrikk på Klepp. Eiendomshandelen hadde nok vært med på å gi ham nødvendig kapital i startfasen.

Potetmel på Klepp og fusjon med Stavanger Potetmel-Fabrik

I 1897 etablerte Svend «Jæderens Stivelses- og Potetmel-fabrik». Han hadde nok lært av sin feilslåtte lokalisering i Sandnes hvor viktig det var med gode kommunikasjonslinjer. Bedriften ble lagt til Klepp stasjon, et steinkast fra Jærbanen, åpnet i 1878. Klepp var dessuten den største «potet-kommunen» på Jæren. Han hadde vært inne på tanken å starte en jodfabrikk, men det ble altså potetmel.

Han dro til Tyskland for å sette seg inn i det siste nye og vendte hjem med tyske spesialmaskiner og en kyndig tysk verksmester. Sin vane tro oppførte han også et bolighus i bedriftens nærhet. Hans livsstil var «hands on» med jobben. Svend gjorde poteter til industri. Tidligere hadde det vært

en viss gardsproduksjon av potetmel, og noenlunde parallelt med etableringen på Klepp fantes det tilsvarende initiativ på Toten og i Larvik. På Østlandet fantes flere steder brennerier med poteter som råstoff, noe som vel var utenkelig i avholdsfylket Rogaland!

Rogaland hadde lenge vært et overskuddsområde for poteter; omkring år 1900 ble det dyrket poteter på omkring 65 000 dekar. Det ble etablert et system med kontrakt dyrking; dette var for bøndene et tankekors: man var sikret leveranser, men til lavere priser enn det markedet til tider kunne gi. Bedriften mottok i starten ca. 20 000 hl poteter årlig og ga i sesongen arbeid til mellom 15 og 20 personer.

I Stavanger ved Kalhammeren ble det i 1899 etablert en konkurrent, Stavanger Potetmel-Fabrik, som i det vesentlige baserte seg på importert råvare. Styret besto av T. Rønneberg, I. Johnsen og B. Gundersen. Konkurransen mellom de to bedriftene var skarp. Det endte med fusjon i 1902; til å begynne med var det produksjon på begge steder under navnet «A/S Stavanger og Jæderens Potetmelfabriker». Firmaet ble styrt fra Stavanger. Etter hvert ble produksjonen konsentrert til Klepp.

For bedriften skjedde neste endring i 1915: etter vedvarende knirk mellom eiere og leverandører gikk den over til å bli et andelslag med dyrkerne som eiere. Navnet ble «Jærens Andels Potetmelfabrik». Dette var nok en lykkelig løsning for alle parter. Bedriften eksisterer fortsatt, som del av Hof-systemet.

Praktbygget «Mauritzengården» i Kirkegaten 12

Da fabrikken på Klepp var kommet i god gjenge var det på tide for Svend å vende tilbake til Stavanger. Etter en kort periode i Hillevåg bosatte Kirsten og Svend seg i Birkelands-gaten 16, der de bodde livet ut. Den omflakkende tilværelsen var slutt, og han følte seg sliten.

Men pågangsmotet og virkelysten var ikke slutt på tross av sviktende helse. Nå var tiden inne til å investere på «gamle tomter». I 1904 kjøpte han Wesnes Hotel (tidligere Søstrene Jespersens Hotel), på hjørnet mellom Kirkegaten og Prostebakken. I nabohuset, Kirkegaten 14, hadde han fått sin første jobb hos onkel Hans omtrent 50 år før. Kanskje han syntes tiden var inne til å vise igjen i bybildet, bokstavelig talt,

Hotellet ble revet og han satte han i gang et byggeri som byen sjelden hadde sett maken til. Arkitektfirma Alvsaker & Finne ble engasjert til å tegne en forretningsgård i jugendstil med fasade i rød tegl. Utførende arkitekt var Torgeir Alvsaker. Mauritzengården sto ferdig i 1905 og betegnes som byens kanskje flotteste murbygning i jugendstil. Bygget er på tre etasjer med spir en etasje høyere.

Selve byggeprosessen var ikke helt enkel: Kommunen krevde at bygget av brannhensyn måtte trekkes tilbake; Prostebakken skulle bli bredere. Naboene protesterte dessuten heftig på høyden! Ja, bygget ble trukket tilbake, men protestene på høyden ignorerte byggherren. Han hadde liten tid og satte i gang. Svend var alvorlig syk og kunne ikke vente på saksbehandlingen. Bygget ble gjennomført som planlagt i høyden, men det kom en formell skrape fra myndighetene etterpå.

Barnebarnet Gunnhild Bjelland Henriksen (*Thoras datter*) forteller: «Bestefar holdt på å bygge Mauritzengården i Kirkegaten. Vi hørte bestefar rope: Jeg kan ikke dø! Jeg må få huset ferdig. Neste dag lå mor igjen ved sengen og ba. Nå er far ferdig – han er villig til å slippe alt». Svend døde 26. november 1905.

Sønnen Sverre overtok gården og drev gullsmedforretning og -verksted der i flere tiår. Etter hans død i 1961 ble gården overtatt av leieboerne. I dag er bygget vernet, godt vedlikeholdt og et markant trekk i bybildet, men det bemerkes at vinduene må tilbakeføres til den opprinnelige stilen!

Sluttord

Svend var en bemerkelsesverdig mann, og omtalt som en dannet, intelligent og fornem mann i tale og fremtreden ved sin bortgang. For etterslekten fremstår han som en næringslivets mann. I yngre dager hadde han religiøse interesser; i voksen alder forbød det vel seg selv å være aktivt engasjert i foreningsliv eller politikk. Sønnen August karakteriserer hans livsløp som en eneste lang flyttedag. Til sine sønner sa Svend ofte: «Dere skal ikke se hverken til høyre eller til venstre, men fremad mot målet!»

Kilder

Upublisere kilder:

Mauritzen, August: Slektshistoriske notater, 1926 -1935 ()
Mauritzen, August: 100 – års minne Svend M., 1937
Mauritzen, August: 100 – års minne Kirsten M.,
Henriksen, Gunnhild Bj.: 100 – års minne Thora M., 1961

Litteratur:

Sørby, Hild og Paavola, Mette: Sandnesarkitektur, 2011
Sandnes Historie – og Ættesogelag årbok nr 14, 2011,
artikkel av Ernst Lapin: «Fabrikkene som kom, brant
og forsvant».
Byhistorisk Forening – Stavangeren 2011 nr 1 artikkel
av Bodil Wold Johnsen om oppgjøret etter Køhler –
konkursen

Aviser:

Dagbladet Rogaland, 14.10.1972: artikkel av Jon Bergsåker
- Byhistorisk Forening – Stavangeren 2018 nr 2 – artikkel
om Hillevåg av Jan Gjerde (s.43)
- Firma S. Mauritzens Sønner, Stavanger, jubileumsskrift
25 år, 1903
- Firma S. Mauritzens Sønner, Stavanger, jubileumsskrift
50 år, 1928
- Søk på nettet, åpne data, f.eks konkrete opplysninger om
Mauritzengården, Kirkegt 12, Stavanger.

ERLING KASTRUP SØMME KIELLAND

KABINETTSKAMMER- HERREN SOM SKJØT SEG PÅ KIELLANDSMYRA

Stavangers lange historie kan inndeles i årringer. Hver av dem skjuler hendelser og utallige mennesker bakover i tid. Vi kjenner mange navn, flest fra de senere århundrene. Blant dem flere som gjennom livet og fra små kår opparbeidet prestisje, myndighet og innflytelse, og andre som ble født inn i rikdom og status, men som ikke ønsket å gjennomføre et naturlig livsløp. Denne artikkelen handler om livet og skjebnen til en som tilhørte de siste.

Jens Bull Kielland ble født i Stavanger i 1787. Han var arving til Ledaal og Stavangers ledende og rikeste firma. Han var Kong Carl Johans adjutant – kabinett-kammerherre – i kongens stab og hans nære fortrolige. Det sto glans rundt hans liv og karriere, inntil han falt i kongens unåde i 1828 og ble «forvist» tilbake til Stavanger.

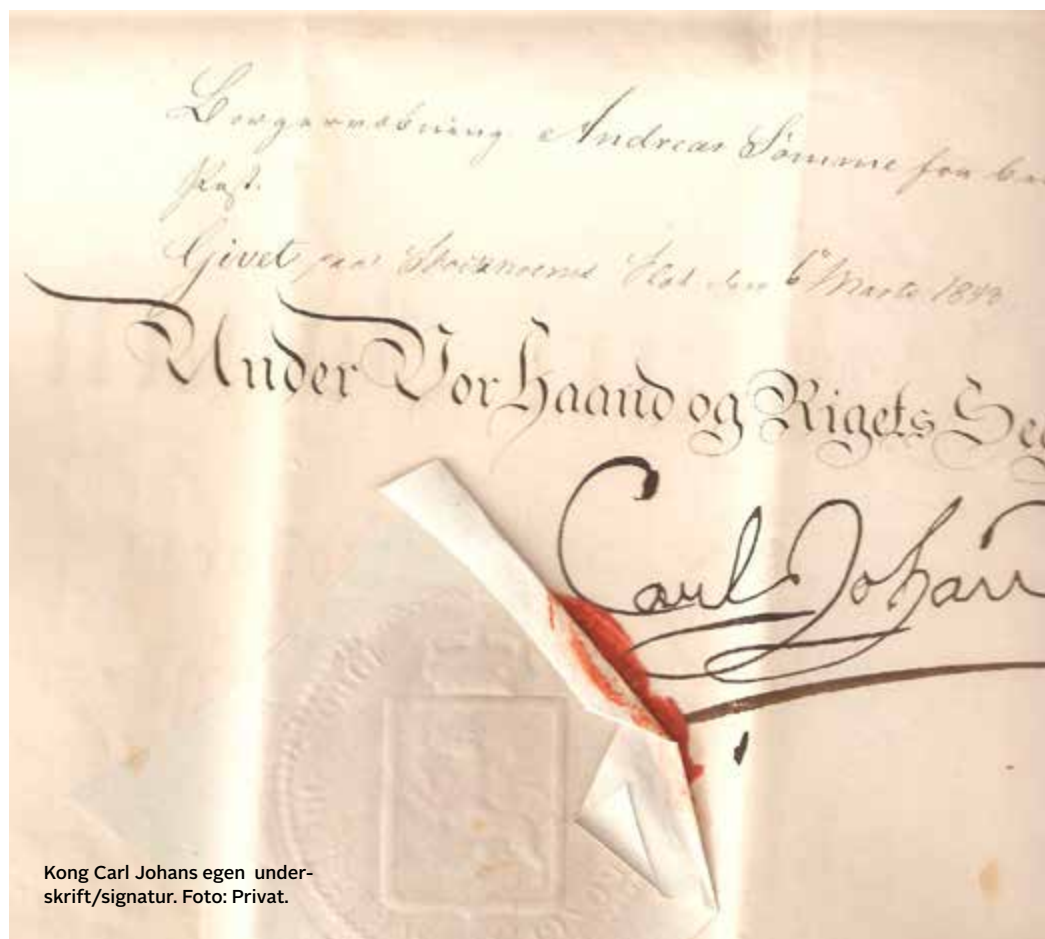
Noen år senere smalt et pistolskudd på den den gang vide og øde Kiellandsmyra på familieeiendommen. Hendelsen ble hurtig kjent blant Stavangers nær 5000 innbyggere. Ryktene spredte seg i den lille byen og mange hadde vansker med å forstå at han var borte.

En biograf skrev i ettertid: "Det udbredte sig i Anledning af hans plutselige Død blant Almuen i vide Kredse de mest fantastiske forestillinger – man vilde ikke tro, at han var død og begravet –, og disse har tildels holdt sig lige indtil vor Tid (1898). De kan forsaavidt være af Interesse, som de tjener til at vise, af hvilken mystisk Nimbus hans Navn hadde været omgivet i Distriktet".

Jens Bull Kielland var sønn av agent Gabriel Schanche Kielland, leder av handelshuset Jacob Kielland & Søn og eier av Ledaal. Som den eldste av tre sønner (Jens, Jonas og

Premierleutenant Jens Bull Arentz' kart over Egenæslokkene 1830, også kalt Stavanger Bys Mark. Kiellandsmyra er inntegnet helt nederst. Stavanger byarkiv.

Portrett Jens Bull Kielland.
Ledaal, Stavanger Museum.

Kong Carl Johans egen under-
skrift/signatur. Foto: Privat.

Jacob) var han den naturlige neste leder av farens omfattende forretningsvirksomhet.

Etter farens ønske begynte han som 11-åring på en utdanning i handelsvirksomhet ved Christianis Institut i København. Oppholdet varte 1798 til 1804. «Kanonbåtkrigen» (1807-1814) var en periode med fiendtligheter mellom Danmark-Norge og Storbritannia under Napoleonskrigene. Da denne konflikten ble innledet i 1807 fikk Jens med farens tillatelse mulighet til å innlede en militær utdanning, og også med hans hjelp medbringe et brev om dette til kronprins Oscar – som innvilget søknaden. Etter en tid ble han utnevnt til fenrik i kronprinsens regiment og gjennomgikk et tre måneders kurs ved Det kongelige danske militære institut, der han gikk ut med beste karakter. Bull Kielland fikk senere ansiennitet som Secondieutenant og reserveoffiser. Frem til konflikten slutt i 1814 fulgte studier ved universitetet i København.

Da Norge gikk i union med Sverige fikk han avskjed i nåde fra den danske armé og måtte avbryte universitetsstudiene i København. Tilbake i Norge fortsatte han sin militære utdanning og karriere. Etter 1814 ble Krigsskolen (opprettet i 1750) en viktig institusjon i sammenheng med nasjonsoppbyggingen etter adskillelsen fra Danmark. Her foregikk utdanningen av offiserer til det norske forsvaret. Krigsskolen var blant de eldste høyere militære utdannelsesskoler i verden og fra 1803 lokalisert i Oslo.

Som offiser i den svensk-norske hær fikk Jens Bull Kielland gjennom årene en rekke oppgaver, og steg etter hvert i gradene som offiser. I 1814 som premierløytnant ved «Thelemarske Infanteri Regiment», og i 1815 forflyttet til «Kongsbergske nationale Jægerkompani». Senere samme år fulgte utnevnelse til adjutant i generalstabten.

To år senere innledet han tettere og varig kontakt med den svenske kongefamilien i Stockholm. Først som ordonansoffiser hos kronprins Oscar, før han vinteren 1817 i en periode var hjemme i Stavanger. Et kortvarig engasjement i den «Christianssandske Brigade» ble etterfulgt av opprykk til kaptein i armeen i 1818. I 1819 var han til stede ved Carl Johans kroning til svensk-norsk konge, og fulgte sommeren samme år kongen til en leirsamling i Skåne. «Kielland synes at have staaet i ikke ringe Yndest hos kong Carl Johan, til hvis Omgivelser han kom til at høre: hertil turde vistnok have med-

virket hans noksom bekjendte fordelagtige Ydre i forbindelse med et sjeldent elskverdigt og vindende Væsen.”¹

Karrieren fortsatte. I 1823 gjennomførte Bull Kielland reiser til flere europeiske land. Han ble også, etter ønske fra kronprins Oscar, utnevnt til major i armeen og til adjutant hos kong Carl Johan. I 1825 fulgte en utnevnelse til ridder av Sverdordenen.

I 1826 ble Jens Bull Kielland av kongen utnevnt som ambassadekavaller, og overvar kroningen av keiser Nikolaj 1 i Russland. Til dette oppdraget måtte det anskaffes en ny uniform. Den norske stat bevilget derfor 300 riksbankdaler til formålet. Men dette ble var for lite, fortalte han i et brev til sine brødre i Stavanger, og mente den praktfulle husatuniformen nok kom til å koste 1000 riksbankdaler. Den var blå og gul med pelspynt og kostbare gullbroderier utformet til spesielt bruk for offiserer i Carl Johan sin stab.

Reisen og oppholdet i Russland ble innledet i mai, og Jens var ikke tilbake før i november 1826. Han nedtegnet sine opplevelser i en reisedagbok som er bevart og som inneholder mange interessante nedtegnelser og personlige inntrykk fra det store landet i øst for snart 200 år siden.

Her er litt av det han opplevde med sine egne ord.
”Den 1ste Juni ankrede vi (St.Petersburg) tæt ved den russiske Flotille bestaaende af 3 Linieskibe og 9 Fregatter under Admiral Brown – en Engelsmand. Fikk Lods og passerede den russiske Linie agter om tæt ved. Ingen Salut, hvarken fra Flaaten eller fra Fæstningen. Ankrede tæt inde ved Byen og ventede hele Dagen paa Dampbaad.”

«Den 4de juni Søndag var vi i Pelagia (?), saa Keiseren og Keiserinden. Christi-himmelfartsdag i Kasan Kirken. Fortræffelig Vokal Music og megen precision. Kutusoffs Grav, Franske Ørne, pressuske Faner og polske Pulk Standere, Davonst's Marchalstav under Glas, tilligemed en Mængde Fæstningsnøgler, der vare ophængte paa en av de brillante Kolonner. Den 8 juni i det Tauriske Pallads: fortræffelig. Den store Salon er 100 Skridt foruden Orkesteret. Vinterhave. Det hele oplyses med 30 000 Lys. Den 17de seet flygtig Eremitagen. Om Aftenen i den botaniske Have, hvor Professor Fischer godhedsfuldt viste Professor Døbeln, Grev Schwerin og mig omkring. Følsomme Blomster, Cacao, Cactus, Honning Planter, Bananas, Vanille».

20 juni 1826 reiste Jens Bull Kielland sammen med grev

Schwerin i vogn fra St. Petersburg til Moskva hvor kroningen av tsaren skulle foregå. Fra Moskva er dagboken fylt med nye opplevelser. Om omgang og kontakt med russiske og europeiske adelsmenn og kongelige. Og ball, middager, paradevisninger, omvisninger og annen selskapelighet og underholdning. Det ble også tid til en jakttur på bjørn, ulv og rev og italiensk opera.

Kroningen av Nikolaj 1 søndag 3 september 1826 blir kort beskrevet. «Kroning, Kys av Broderen. Illumination i 3 Dage».

Om den nye russiske tsar skriver Jens:

«Keiseren er en meget vakker Mand, hvis Ansigt viser Alvorlighed og Bestemthed, hvilket han paa Rebellions Dagen skal have vist i høi Grad. Keiserinden ser ret vakker ud, men noget affalden, hvilket er ei at undres over da hun er frugtsommelig.»

29. september forlot Jens Bull Kielland Moskva og reiste tilbake til St. Petersburg og videre til Norge. Kanskje var det da og noe «enøyet» han festet noen inntrykk av Russland og befolkningen ned på papiret. For særlig kontakt med den jevne russer hadde det neppe blitt under oppholdet.

«Petersburg kan kaldes Paladsernes Stad og er den smukkeste Resident jeg haver seet. Alt offentligt gjøres i det store og collosale – svarende til det collosale Rige, men med Smag. Den simple Russer er – forsaavidt jeg har seet ham af en munter og elskverdige, men maaske noget listig Karakter, saat man just ikke tager ham der, hvor man setter ham. Den store og fornemme Russ, som jeg flere gange har hørt kaldes falsk finder jeg her aldeles som andetsteds.»

I februar 1828 ble Bull Kielland utnevnt til oberstløytnant i armeen, og samtidig sjef for de Indherredske Korps under Trondhjemske Brigade. Våren samme år kom også et oppdrag som kommisjonsmedlem å undersøke omstendighetene omkring opptøyer i Christiansand på 17. mai.

Hans liv inntil da er i ettertid beskrevet slik «... et eventyrlig reiseliv og en eksklusiv offisers- og hoffmannstilværelse.»

Men allerede 7. juli samme år ble dette omsnudd til fortid og det glansfulle livet, karrieren, og svenskekongens gunst tok en brå slutt. For uventet kom en ny beordring der Jens Bull Kielland ble utnevnt til sjef for Stavangerske nationale Musketerkorps. Kanskje for å «sukre» forvisningen til fjerne Stavanger blir Jens fire dager senere, og under et

Jens Bull Kielland sin vakre husaruniform er bevart og utstilt i Bernadottesamlingen, Norsk Folkemuseum på Bygdøy, Oslo. (Folkemuseets billedsamling).

Note

¹ Familien Kielland med dens kognatiske ascendants.

Kong Carl Johan. Wikipedia.

besøk av kong Carl Johan i Christiania utnevnt til kabinettsskammerherre, «som et Bevis paa kongelig Naade og Bevaagenhed samt i Betragtning av hans underdanige Nidkjærhed, Troskab og stedse udviste gode Forhold».

I Stavanger flyttet han til Ledaal som var arvet etter faren. Men han trivdes ikke i byen. Omstillingen fra hofflivet og kongens venn og fortrolige – nå omsnudd til hans uvilje, og en offisersutpost langt fra Stockholm ble utvilsomt svært tung. Kanskje hadde hans nesten uavbrutte borteliv gjennom årrekker også gitt ham følelsen av å være «fremmed» for resten av familien i hjembyen. At han utviklet religiøse forestillinger, er nevnt av senere biografer. Melankoli og depresjon – til sist kanskje sinnsforvirring. I 1833 endte fem år i Stavanger med at kabinettsskammerherre Johan Bull Kielland iførte seg sin uniform og sabel og skjøt seg på Kiellandsmyra.

I ettertid har det vært mange teorier og spekulasjoner om årsaker til kong Carl Johan sin bortvisning og avvisning av ham. Det som oftest er nevnt, også av Jan Hendrich Lexow ved Stavanger Museum, var at Bull Kielland kom «kongen før nær» når det gjalt en kvinne. Og ennå tydeligere, at dette var kongens egen elskerinne. Men om det var sannheten vet ingen.

Jens Bull Kielland er «levendegjort» i Alexander L.Kiellands kjente roman *Garman & Worse* fra 1880. Forfatteren fortalte det selv slik: *Legationssekretæren (i romanen Richard) var Carl Johans Kammerherre og skjød sig tilslut af Kjedsomhed nede i Torvmyren.*

At Jens Bull Kielland hadde egne barn visste ingen – inntil konsul Jacob Kielland i Stavanger i 1840-årene fikk et brev fra frøken Johanna Charlotta Kielland i Stockholm. Der skrev hun at Bull Kielland var hennes far. Hun ble trodd på dette og fikk senere ved et par anledninger tilsendt pengemidler – bl.a til utdannelse. I 1884 og 1888 besøkte hun Stavanger, og hadde kontakt med familien her. Johanna Charlotta Kielland døde ugift og barnløs. Om hun også oppsøkte selvmordstedet i Kiellendsmyra er derimot tvilsomt.

TØNNES THORSEN

STAVANGERSKE FORSØK MED TRAADLØS TELEFONERING

Overskriften er hentet fra Stavanger Aftenblad 20. januar 1923. Artikkelen fortsetter:

«Et nyt teknisk vidunder staar på terskelen. Det er den traadløse telefon «rundtelefonen» som den er kalt med et norsk ord. (...) Staten har som bekjent monopol på telegraf og langlinjetelegrafering, og den har foreløpig ikke villet slippe vidunderet løs på vårt land.(...) nå skal vi alle få oppleve og dra nytte av det fineste tekniske vidunder som er skapt i elektrisitetens tidsalder»

Stavanger var en av de første byene i landet som startet med utprøving av kringkasting for omkring hundre år siden. Flere radioutstillinger og testing av sendere skapte stor interesse for det nye mediet i Stavanger på 1920-tallet. Det var imidlertid vanskelig terreng for lytterforhold i Norge og sendingene ble forstyrret av kraftige sendere ute i Europa. Stavanger Radio, «amerikatelegrafen» på Ullandhaug, som brukte foreldet teknologi, var et problem. Det ble også rivalisering mellom Oslo og Vestlandet om utbygging av sendere. Mangel på kapital satte en stopper for de lokale forsøkene. I 1930 etablerte Oslo Kringkastingsselskap A/S en relésender i Stavanger, Stavanger kringkaster, som i 1933 ble overtatt av Norsk rikskringkasting (NRK). Historien om denne perioden er temaet for artikkelen.

Alt tidlig på 1900-tallet skaffet mange amatører seg mottakerutstyr og lyttet på utenlandske sendere. Lytting var gratis de første årene. I Stavanger Aftenblad 30. september i 1926 forklarte ingeniør J. O. Berven i forbindelse med radioutstillingen det året, inngående om sin amatørradio-stasjon for telegrafi, La 1X, i Uelandsgaten 14. Det «begynte med et første mottagerapparat før krigen. (...) Det erindres

Åpningen av NRK i Rogaland, programsekretær Diesen fra Oslo og Fredriksen fra lokalkontoret. Foto: Byarkivet.

Studiobygningen I Solagaten 18.
Foto: Byarkivet.

som en datidens sensasjon her i byen at det korresponderes trådløst mellom Hagltårnet og Bakkeland! Med sitt første apparat nådde (jeg) bare de skib som hadde trådløs og som kom inn på havnen her (...)».

«I denne teknikkens tidsalder, hvor eterhavet er fylt av bølger fra de forskjellige steder på vår klode» kan en ta «bølgene inn i sin stue og omdanne dem til musikk, sang, foredrag eller hva der nu enn foredrages rundt om i verdens forskjellige studioer (...)»¹ skrev Aftenbladet.

Oppstart av kringkasting i Norge

Telegrafverket hadde ledet utbyggingen av telefon- og telegrafnettet som skjedde i statlig regi i 2. halvdel av 1800-tallet. Dette bandt fylkene og distriktene sammen, slik også vei- og båtforbindelsene gjorde. Thomas Heftye, telegrafdirektøren fram til 1921, sørget for at den telegrafiske kabelforbindelsen til England, Tyskland og Danmark kom på norske hender. Ved århundreskiftet hadde Telegrafverket satset på den nye trådløse teknologien som ble utviklet av Marconi, og fått bygget en kraftig radiosender for telegrafi på Jæren.² «Den direkte radioforbindelsen med Amerika hadde knekt utlendingenes monopol på den transatlantiske telegramforbindelsen»³. Nå ønsket Telegrafverket å sikre nasjonal kontroll med det nye mediet, kringkastingen, som vokste fram etter 1. verdenskrig. Konsesjon ble gitt til private selskap for en begrenset periode under statlig kontroll. Veien fram til en norsk rikskringkasting gikk om radioentusiaster og privat kapital.

De første radioklubbene kom i 1922, samtidig med radiofeberen i USA og andre land. En landsforening ble dannet to år etter.⁴ I 1925 var det 35 radioklubber i Norge. Norske radioamatører startet arbeidet for å etablere lokale sendere rundt om i landet.

De som eide radiomottakere skulle betale en avgift på 5 kroner til nærmeste telegrafstasjon. Det ble i 1924 innført en nasjonal avgift ved kjøp av radiomottaker, såkalt stempelavgift, som var på ca. 10 % av utsalgsprisen. Staten hadde dårlig råd på 1920-tallet, og håpet på inntekter fra det nye mediet.

Kringkastingen skulle spre glede, folkeopplysning og kunnskap til allmennheten forklarte telegrafdirektøren i en tale 15. desember 1924.⁵ Det var et krav til selskaper som

Romsøes orkester. Foto: Byarkivet.

søkte Telegrafverket om konsesjon at kringkastingen skulle ha en kulturell oppgave. Det var også en forutsetning at selskapet skulle opprette reléstasjoner for å nå flere lyttere når økonomien tillot dette.

En radiomottaker med radiorør («lampemottaker») kostet på denne tid 600-700 kroner. Krystallmottakerne var enklere og langt billigere, en modell ble avertert for 22 kroner. De ble levert i byggesett.⁶ Med enkle radiomottakere kunne en lytte både til internasjonale sendere som begynte å komme tidlig på 1920-tallet og amatørsendere. Radiomottakerne måtte være av norsk fabrikk og godkjent av Telegrafstyret.

En viktig forløper for kringkasting i Norge var den nasjonale satsingen på trådløs telegrafi på begynnelsen av 1900-tallet med etableringen av en rekke radiosendere langs kysten som telegraferte til skip og fiskebåter. Televerket fikk de første apparater som kunne sende tale og musikk, i 1919.⁷ Dette gjorde trådløs kontakt mulig mellom det store antall øyer i Norge og fastlandet, uten å legge kabler. De nye apparatene var enklere å betjene enn telegrafen.

Også utbyggingen av elektronisk værvarsling var en viktig forløper for utvikling av kringkasting. Værvarslingen på Vestlandet ble opprettet i Bergen i 1920 med utgangspunkt i observasjoner og stormvarsler langs kysten som ble sendt ut til kystflåten via telegrafstasjoner. I 1923 fikk Bergen Radio radiorørsendere som kunne kringkaste.

Det ble et kappløp for å etablere kringkastingsselskap i de større byene på 1920-tallet: Oslo fikk Kringkastingsselskap i 1924, Bergen i 1925, Tromsø i 1926 og Ålesund i 1927.⁸ Initiativene skjedde gjerne ved at en lokal radioforhandler allierte seg med interessert personale ved telegrafstasjonen. Konsesjonene ble gitt for fem år, med rett til oppsigelse etter to år.⁹

Radioutstillinger i Stavanger 1923 – 1926

Rektor Ole F. Olden ved St. Svithun skole ga allerede i 1923 ut et hefte om radio i Cappelens serie «Fagbiblioteket Fri Lesning». En kommentar i 1ste Mai dette året klager over at «selv her i vår fredelige arbeidsløse by snakker ikke folk om annet enn radio og bølgelengder».¹⁰ I november 1923 arrangerte Stavanger radioforening en vellykket radiodemonstrasjon i Bethania¹¹: «Bethania var fylt til siste plass av et inter-

essert og forventningsfullt publikum» het det i Aftenbladets referat som fortsatte: «Det var vel de færreste av tilhørerne som var seg bevisst hvilket utakknemlig eksperiment en offentlig radiodemonstrasjon kan være, og Radioforeningens vedkommende hadde til at begynde med noen tunge stunder med sig selv, på tross av at formanden innledningsvis tok så mange forbehold som det var mulig – med bange anelser om en eventuell fiasko. Det bevirket at spenningen steg og de mest skadefro gledet seg allerede til en festlig fiasko. (...) Man blev anropt av en amatøravsender på Malde. Det var noe i nærheten av grøt, men man hørte da en stemme. Og så flyttet den stedlige radioekspert Berven med et håndgrep forsamlingen til London, hvor en prest nettopp holdt en kort preken. Deretter kom fra Glaskow en eller annen folkelig vise med en uendelighet av vers – meget klart og tydelig. Man fikk værmelding fra Rundemanen (Bergen). (...) Derefter lød tonerne av en herlig cellokonsert, som om virtuosene skulle sitte på tribunen (...) Det som var forstyrrende var skibsstasjonernes underlig susende kor og enkelte amatører som var på rov i atmosfæren».

Varemesse på Storhaug og reklame for Phillips-apparater. Foto: Byarkivet.

Telegrafverket ga konsesjon til sender i Stavanger 13. desember 1924¹². Radioforeningen og formannen, Thjømøe, hadde også en vellykket demonstrasjon av det nye mediet i Bethania 3. mai 1925¹³ via en amatørradiostasjon som sendte fra Eiganesveien. En kvartett spilte to satser av Haydn. Det fulgte foredrag om moderne kringkasting, avbrutt av en hilsen fra presidenten i Norsk Radioforbund, sendt fra Oslo Kringkastingstasjon. Han framholdt at Radioforeningen i Stavanger sto som et eksempel for andre norske byer fordi de hadde klart å holde interessen ved like, tross vanskelige tider. Demonstrasjonen ble avsluttet med en hilsen fra pionerstasjonen Chelmsford ved London.

Konsesjonsområdet omfattet Rogaland fylke med byene Stavanger, Haugesund, Sandnes og Egersund. Programmet for senderen skulle være værmelding, børs- og valutannoteringer, telegrammer, musikk- og sangunderholdning og foredrag om aktuelle emner.¹⁴ Det var planlagt en halv times «belærende foredrag for våre husmødre» i uken, en ukentlig barnetime og gudstjenester. Selskapet var planlagt med 150 000 i startkapital. Skulle en kunne starte opp var 100 000 var et minimumsbeløp.

En ny radioutstilling ble arrangert i forbindelse med landbrukselskapets 150-årsjubileum i Stavanger i september 1926. 90 m² på St. Svithun skole på Storhaug ble satt av til utstillingen som fylte sløyd- og tegnesalen på skolen. Gymsalen var også i bruk i forbindelse med kringkastingssendingene. Tanken med utstillingen var å «agitere for en kringkastingstasjon i byen og samtidig vise folk hvor langt radioteknikken er kommet.». Statsminister Ivar Lykke fra Høire åpnet utstillingen. Alle slags apparater, fra de enkleste og billigste mottagere til de nyeste 8 lampes supermottagere ble presentert. Det var også en underavdeling for apparater laget av amatører. En antenne på 20 meter var montert på taket av den tidligere Platou skole i Birkelandsgaten og Radioforeningen hadde leid en 50 watts sender fra Standard Electric A/S. Senderstasjonen ble hørt på krysstallapparater i byen og nærmeste omegn, og det var valgt en bølgelengde for å unngå å sjeneres av Stavanger Radio («amerikatelegrafene» på Ullandhaug).¹⁵

«Stavanger kringkaster 310 meter. Det lyder næsten uvirkelig» var overskriften i 1ste mai 25. september 1926. Innlegget fortsetter «Det lyder næsten uvirkelig, og dog er

det en kjensgjerning at vi nu i 8 dager har lyttet til vår egen lille stasjon. (...) de fleste har anledning til å kjøpe et krysstallapparat som med telefon og tilbehør kommer på 30-50 kroner. (...) Kontingenten 20 kr i året for daglig underholdning skulde ikke skremme noen. Men dersom det nu ikke innen 8 dager blir tegnet nok lyttere og aksjonærer får vi ingen stasjon.»

Lovprisningen fortsetter i andre innlegg: «Jeg vil bare ha lov til å gi uttrykk for den glede jeg som lytter hadde søndag da gudstjenesten fra Domkirken blev kringkastet. Det var intet mindre enn en oplevelse å få kirken inn i sin stue, en andaktsstund som virket gripende. (...) Merkelig hvilken virkning en preken pr radio har, den virker nemlig som om presten taler direkte til lytteren. La oss gjøre hva vi kan for flere ganger å få oppleve slike høitidsstunder. Radiolytter nr 95.»¹⁶

Ved åpningen av demonstrasjonen ble det slått fast at målet var å få en fast kringkastingstasjon, og det sto da til byens og distriktets befolkning om planen ville kunne realiseres.¹⁷ En hadde hatt «aksjeinnbydelse, tiltrådt av en del av byens kjente borgere». Men det gikk ikke å tegne den nødvendige kapital. Prøvesendingen pågikk i 14 dager med regulære programmer. Det ble tegnet 50 000 i aksjekapital, halvparten av det som var nødvendig. Radioforeningen i Stavanger søkte tilknytning til Bergen og foreslo at kringkastingsselskapet der tegnet restbeløpet. Et flertall i styret i Bergen stemte imot.

Vestlandsmodellen og kamp om lytterne i Stavanger

En anmodning til Kringkastingsselskapet i Oslo om å sikre Stavanger kringkasting med aksjetegning, ble også avslått. Heller ikke i Trondheim eller Kristiansand klarte de lokale kreftene å skaffe nok kapital. Oslo ville heller ha reléstasjoner for sine programmer. Det var heftig debatt i avisspalte i Stavanger i 1929. Bergen kringkastingsselskap kalte seg «den vestlandske kringkasting» og ønsket å utvide sin konsesjon til Stavangerområdet. Stavanger Aftenblad tok initiativ til «Orientering mot nord i kringkastingen».

Store deler av landet hadde ikke mulighet for å ta inn radiosendinger. Bergen hadde ambisjoner om å bli regionkringkaster for Vestlandet med et konsesjonsområde

Reklame for Telefunken

Reklame for Phillips.

HALLO-
HALLO!

HØITTALER

KRYSTALAPPARATET „PICCOLO“

LAMPENMOTTAGER R. 6. L.

ELEKTRISK BUREAU
 OSLO

som strakte seg til Stavanger. Det var to leire i Stavanger: «Oslogruppen» og de som ønsket et sterkt vestlandsalternativ. Ledelsen i Radioforeningen i Stavanger støttet Kringkastingsselskapet i Oslo som mente det ville gi bedre programmer. 28. februar 1927 hadde Kringkastingsselskapet i Oslo fått konsesjon til å drive sender i Stavanger.¹⁸

Kringkastingsselskapet A/S hadde studio i Stortingsgaten i Oslo sentrum. Programpolitikken i Kringkastingsselskapet understreket at kringkastingen skulle være upolitisk. Under 1. verdenskrig hadde krigspropaganda dominert mediene i de krigførende landene. Denne praksis ville en bort fra. Det førte til at politikk og kontroversielle emner i liten grad ble belyst. I stedet satset kringkastingen på musikk (omkring halvparten av sendetiden) og sport, i tillegg til aktuell reportasje og radioforedrag. Den første kongetale i norsk radio kom fra Stavern 1. august 1926, da kong Haakon innviet minnehallen for sjøfolk omkommet i 1. verdenskrig. 900-årsjubileet for slaget på Stiklestad ble markert i radioen. Også hverdagsreportasjer hadde plass: fra hermetikkindustrien i Stavanger, fra gruvene på Røros og fra Borregårds fabrikanlegg i Sarpsborg.¹⁹

Telegrafverkets landsplan av 1928 innebar en utviding av konsesjonsområdet for Kringkastingsselskapet. Planen forutsatte en sterk stasjon som skulle gi vesentlig bedre lytterforhold enn tidligere. Valget falt på en 60 kw Telefunkensender som skulle ha en rekkevidde på 13 mil for de svakeste mottakerne, basert på krystallmottaking. Lambertseter ble valgt og anleggsarbeidet ble utført vinteren 1928-1929. To kjempemaster på 150 meter ble oppført. Prøvesendingene viste at Lambertsetersenderen ikke holdt hva som ble lovet. Isteden ble stasjonen ble en stor skuffelse. Antenneeffekten rakk bare ubetydelig lenger ut enn den gamle Oslostasjonen.²⁰ Den måtte bygges om fra mellombølge til langbølge og forsinket relésenderne som var planlagt i Kristiansand, Stavanger og Bodø.²¹

I en leder i Stavanger Aftenblad ble det tatt til orde for at de stadige forsinkelser i arbeidet med storstasjonen på Lambertseter tvang Stavanger og Rogaland til å søke tilknytning til Bergen. Avisen skrev at ««kjempen» på Lambertseter har foreløpig bare avfødt en mus». «Bergen kringkasting i drift har høstet rik erfaring både teknisk og programmessig. Skulde ikke tiden være inne til å orientere seg mot nord,

mot Bergen?» Det passet med beliggenhet og folkelynne. «Vi er mer i slekt med Bergen... Hurtig og naturlig kan vi ta del i den kulturspreder (kringkastingen) er ansett for å være over hele den siviliserte verden», skrev avisen. «Og tiden er nu inne til å handle».²²

I en artikkel i Aftenbladet noen dager senere utdypet direktør Lars Rasmussen i Bergen Kringkastingsselskap planene om «Den vestlandske kringkasting» Han var meget glad for at Stavanger Aftenblad hadde tatt opp spørsmålet om et samarbeid mellom de to byene. Vanskelige og særegne terrengforhold, «men også at de store tyske stasjoner, og nu også den nye stasjon i London, fullstendig overdøver Bergen under samtidig sending, idet bølgelengdene ligger nokså nær oppunder hverandre.» Det burde derfor bygges en større kringkaster med 12-15 kw antenneeffekt. Nåværende stasjon kunne settes opp i Stavanger, en mindre reléstasjon i Haugesund.

Bergens kringkastingsselskap utarbeidet en programerklæring hvor det het at norsk kulturpolitikk har «vist en bevisst trang til decentralisation.» (...) Det har vist seg naturlig - og ønskelig - å skape flere kulturcentra i dette fra naturens side så vanskelige land (...) Det skjer ikke ved å skape et kringkastingssmonopol.»²³ Næringsmessig var Vestlandet orientert mot fiskeri og sjøfart, værmelding hadde større betydning, nynorsk måtte få en større plass.

«Tidens løsen er centralisasjon»

Et leserinnlegg i 1ste Mai, fra Radioforeningen i byen, argumenterte derimot sterkt for Oslo. «De som hyller oppsplittingen, særinteressene, får orientere seg nordover med direktør Rasmussen og Stvgr. Aftenblad i spissen. Vi andre, som ser frem mot målet: et kringkastingsselskap for det hele land (i likhet med Sverige) vil avvente resultatene angående storstasjonen. (...) Tidens løsen er centralisasjon, ikke decentralisasjon.»²⁴

4. desember fulgte det et nytt innlegg i 1ste Mai fra lederen i Radioforeningen i samme avis. Foreningen hadde skiftet ledelse siden de sist søkte om konsesjon for 4 år siden og sendte forespørsel til Bergen om samarbeid. Nå mente foreningen at det var kommet en «feberaktig hast for denne tilslutningen til Bergen, uten hensyn til folkemeningen i distriktet». Oslos nye storstasjon var ferdig bygget. «Er

det så meget lettere å vente på Bergensselskapet enn Oslo-selskapet?». Planen var kommet nordfra. «La oss avvente resultatene vedørende storstasjonen og avvise dette forsøk på splittelse iscenesatt av disse Bergensagitatorer».

Stavanger radioforening arrangerte 9. januar 1930 et folkemøte for å avklare folkemeningen i Stavanger og Rogaland om kringkastingsspørsmålet. Det var mobilisering fra begge sider i striden med taleføre tilhengere. Mange argumenter ble framført. I et av innleggene heter det: «Kringkastingen i vårt land er gått frem i de 5 årene vi har hatt den. Men vi ligger allikevel langt tilbake for andre land, f.eks. Sverige, hvor kringkastingen for så vidt ikke er eldre. La oss se litt på Sverige. Man har der en sund og grei ordning, 4 storstasjoner og 28 lokalstasjoner. Radioklubbene på småstedene får vederlagsfritt overført hovedprogrammet av telegrafstyret, som driver kringkastingen der borte. (...) Det har skortet både på organisasjon og interesse. Staten burde tatt hånd i hanske, men har ikke gjort noe. (...) Oslo-selskapet har opprettet 6-7 relestasjoner de 5 årene det har eksistert og på den måten vist virkelig interesse for lytterne sine. Bergensselskapet har eksistert et år mindre og ingen utvidelser foretatt. Telegrafstyret må ikke bøie seg for en tilfeldig opagitert stemning. Så la oss Stavangerfolk støtte planene om centralisasjon, la oss få landsplanen som er det eneste virkelig effektive, det som har fremtiden for sig.»

I 1ste Mai sitt referat heter det²⁵: «En stor del av Aftenbladets redaksjonspersonale var i ilden for om mulig å redde noe av prestisjen for sitt blad og sin redaktør. Men avstemningen viste at det hadde vært fåfengt. Radioforeningens folk talt opp resultatet – ca 150 for Oslo og 30 for Bergen – er ikke noen grunn til å tvile på. De 300-400 deltakerne i går må anses for å ha representert de radiointeresserte i Stavanger».

Nederlaget for Vestlandsalternativet ble fanget opp av redaktør Einar Skavlan i Dagbladet som skrev i en leder²⁶: «Det er stor misnøie med norsk kringkasting for tiden, og strid på alle kanter. (...) Forleden protesterte et masse møte av lyttere i Arendal mot (kringkastings-)avgiften, fordi de hører storstasjonen så dårlig der nede. Mellom Stavanger og Bergen er der strid om kringkastingsinteresser. Kringkastingsselskapet i Bergen vil ha Stavanger og Rogaland lagt ind under sitt konsesjonsområde for at få råd til å bygge

en ny vestlandsk storstasjon: et lyttermøte i Stavanger har uttalt seg sterkt i mot det».(...) Det har altså hevnet sig grundig at det offentlige hos oss ikke viste stort anden interesse for kringkastingen enn den at sikre telegrafvesenet inntekter. Andet steds har man skjönt at kringkastingen i virkeligheten er en kulturspreder av rang – et folkeuniversitet til opplysning og kunstnerisk utvikling, som når helt inn i de mest avsidesliggende hjem. Det er ikke for sent endnu at innhente hva der er forsømt. Staten har adgang til at indløse de private selskaper og skape en virkelig rikskringkasting under felles ledelse.(...)». Det var 100 000 lyttere i landet, langt færre enn i nabolandene Sverige og Danmark som hadde offentlig kringkasting. Antall lisenser i forhold til folketallet var 3%, i Sverige 8% og i Danmark 12 %.

Landsdekkende kringkasting forberedes

Generalforsamlingen i Kringkastingsselskapet hadde allerede 30. august 1929 gått inn for at staten burde overta teknikken og at selskapet omdannes til et rent programselskap. Også representantene for privatkapital og radioindustrien gikk inn for dette²⁷ Konsesjonssøknaden fra Bergen om Stavangerlyttere ble avslått av Telegrafverket.

På bakgrunn av problemene med Lambertseter-senderen tok Telegrafverket i januar 1930 kontakt med handelsminister Lars Oftedal og ba om å få utarbeide en ny lov om landsdekkende kringkasting. Statsråd Oftedal, som hadde vært redaktør i Stavanger Aftenblad 1900–1921, ga klarsignal.²⁸ Handelsdepartementet utarbeidet et forslag til et kringkastingsmonopol med Televerket som ansvarlig for teknikk og utbygging og avisene og Norsk presseforbund som ansvarlig for sendingene. Dette var Kirkedepartementet imot og gikk inn for at staten også skulle ha kontroll med programvirksomheten.²⁹

Oftedal lovet at Bergen skulle få uttale seg om byen ville slutte seg til en rikskringkasting eller beholde sitt eget kringkastingsselskap. Løftet ble ikke holdt. Bergens representant i utvalget som utredet statskringkasting for Kirkedepartementet (Vigestad-utvalget), kalte innstillingen som ble lagt fram i 1931 for en «likvidasjon» av de private selskapene utenfor Oslo. Han ville gjøre Bergensselskapet til et datterselskap, men «alle forsøkene på å bevare Bergensinteressene i en selvstendig institusjon falt bort underveis.»

Hallo – Hallo. Norsk Rikskringkastings programblad.

De vestlandske presseorganisasjonene protesterte kraftig mot at programarbeidet skulle legges «i hovedstadspres-sens hender».³⁰ Lytteropinionen i Norge gjennom Norges Radiolytterforbund gikk mot pressens programselsskap og mot sentralisering i en kringkastingsinstitusjon. Lytterforbundet med 10 000 medlemmer ønsket en selvstendig regional kringkasting «som med kraft ble formulert fra Vestlandet»³¹.

Forslaget i stortingsproposisjon nr. 69 1932 gikk ut på en deling av kringkastingen under de to departementer med teknikk og administrasjon under Handelsdepartementet (Telegrafstyret), programvirksomheten under Kirkedepartementet. Telegrafverket mente hovedårsaken med stagnasjonen i antall lyttere på 1920-tallet var kvaliteten på sendernettet og dekningsgraden. Kirke og Undervisningsdepartementet skyldte derimot på programtilbudet.³²

Nye lokale reléstasjoner kommer i drift

Telefunken bekostet nye relesendere på ½ kw hver som kompensasjon for problemene Oslo Kringkastingsselskap hadde med Lambertseter-senderen. Kristiansand og Stavanger fikk sendere i desember 1930, og Bodø i februar 1931. Oslosenderen ble flyttet til Trøndelag og startet 4. mai 1930. I desember 1931 hadde Osloområdet 85 000 lyttere (Oslo by 30 000), Bergen 10000, Trondheim 3000 og Stavanger 2500.³³

De nye kringkastingsstasjonene i Stavanger, Kristiansand og Bodø hadde små redaksjoner som drev med programproduksjon. I Stavanger bygget en privatperson et enetasjes murhus, en firkantet funkisbygning med kjeller, som lå i Solagaten 18 ved Lekeplassen, og leide det ut til Kringkastingsselskapet A/S.³⁴ Det var det første norske bygg som var laget bare for kringkastingsformål. Arkitekt var Gustav Helland. Bygningen hadde studio, kontrollrom, styrerom, konsertsal og kontor for programsekretæren. Journalist J. Fredriksen ble tilsatt som programsekretær i delstilling. Programsekretærene skulle delvis lage lokalt stoff, delvis lage bidrag til Kringkastingsselskapets riksprogram. Det var hovedsakelig kafekonserter fra Romsøs konditori som ble Stavangers bidrag til rikssendingene i de første årene. I 1932 ble 48 av 242 timer lokalsendinger sendt over Oslo. En 500

Det norske telegrafvesen

Blanket nr. 203

K. N. T.
Avgift betalt til
14. juli 1935

Stavanger stasjon nr. 1

KRINGKASTING-BEVIS

Andreas Larsen
(for sende)

Utlates herved på de på skjemaets bakside angitte betingelser å installere et radiomottagingsapparat for kringkasting i: Amtmandsgaarden, Stavanger

for det kalenderår som er angitt i det påklebde, av telegrafvesenets utstedte merke.

Stavanger den 14. juli 1935

På telegrafvesenets vegne eller bemyndigelse
O. Stolt

Kringkasting-beviset gjelder kun for det kalenderår som er angitt i det påklebde, av telegrafvesenets utstedte merke.

1925 Kr. 5.00 AVGIFT	1926 Kr. 5.00 AVGIFT	1927 Kr. 5.00 AVGIFT
1928 Kr. 5.00 AVGIFT	1. halvår 1929 Kr. 2.00 AVGIFT	2. halvår 1929 Kr. 2.00 AVGIFT
1. halvår 1930 Kr. 2.00 AVGIFT	2. halvår 1930 Kr. 2.00 AVGIFT	1. halvår 1931 Kr. 2.00 AVGIFT

25 uopjaltbetalt for 1 halvår 1935
Andreas Larsen
avgift

Pris: 100 kr. 1935

Pris: 100 kr. 1936

Pris: 100 kr. 1937

Pris: 100 kr. 1938

Pris: 100 kr. 1939

Pris: 100 kr. 1940

Pris: 100 kr. 1941

Pris: 100 kr. 1942

Pris: 100 kr. 1943

Pris: 100 kr. 1944

Pris: 100 kr. 1945

Pris: 100 kr. 1946

Pris: 100 kr. 1947

Pris: 100 kr. 1948

Pris: 100 kr. 1949

Pris: 100 kr. 1950

Pris: 100 kr. 1951

Pris: 100 kr. 1952

Pris: 100 kr. 1953

Pris: 100 kr. 1954

Pris: 100 kr. 1955

Pris: 100 kr. 1956

Pris: 100 kr. 1957

Pris: 100 kr. 1958

Pris: 100 kr. 1959

Pris: 100 kr. 1960

Pris: 100 kr. 1961

Pris: 100 kr. 1962

Pris: 100 kr. 1963

Pris: 100 kr. 1964

Pris: 100 kr. 1965

Pris: 100 kr. 1966

Pris: 100 kr. 1967

Pris: 100 kr. 1968

Pris: 100 kr. 1969

Pris: 100 kr. 1970

Pris: 100 kr. 1971

Pris: 100 kr. 1972

Pris: 100 kr. 1973

Pris: 100 kr. 1974

Pris: 100 kr. 1975

Pris: 100 kr. 1976

Pris: 100 kr. 1977

Pris: 100 kr. 1978

Pris: 100 kr. 1979

Pris: 100 kr. 1980

Pris: 100 kr. 1981

Pris: 100 kr. 1982

Pris: 100 kr. 1983

Pris: 100 kr. 1984

Pris: 100 kr. 1985

Pris: 100 kr. 1986

Pris: 100 kr. 1987

Pris: 100 kr. 1988

Pris: 100 kr. 1989

Pris: 100 kr. 1990

Pris: 100 kr. 1991

Pris: 100 kr. 1992

Pris: 100 kr. 1993

Pris: 100 kr. 1994

Pris: 100 kr. 1995

Pris: 100 kr. 1996

Pris: 100 kr. 1997

Pris: 100 kr. 1998

Pris: 100 kr. 1999

Pris: 100 kr. 2000

Lytteravgift nr. 1 i Stavanger distrikt
(Andreas Larsen arkiv/NRK)

watt Telefunken-sender ble åpnet på Tjensvoll mot slutten av 1930.³⁵ Senderen fikk tre ansatte. To master på 45 og 50 m var satt opp en 10 mål stor tomt.

17. desember 1930 ble Stavanger kringkaster åpnet. Et halvannentimes program ble sendt også over Oslo kringkaster³⁶. Ordfører Smedsrud fra Høire talte, Handelsstandens sangforening sang, og et Stavangerorkester spilte. Theodor Dahl, Per Thomsen og Peder Molaug leste litterære tekster.

Amerikatelegrafene på Ullandhaug ble lagt ned, og forstyrrelsene og støyplassene derfra forsvant. Den nye kringkastingen slet likevel med mange tekniske problemer og ikke alle lytterne betalte lisensen. Det ble opprettet et «æter-politi», en komite som skulle motarbeide kringkastingforstyrrelsene og tyvlyttingen. «Alle større elektriske anlegg har sine utladninger» het det i 1ste Mai³⁷ og for å kartlegge forstyrrelsene skulle en melde tid og sted for forstyrrelsene til Radioforeningens formann. Telegrafverket satset også på feltstyrkemålinger for å kartlegge rekkevidden av sendingene. Eksperter ble hentet fra Tyskland for å måle antenneeffekten.³⁸

Sendingene ble etter hvert svært populære, det ble klaget over at folk «synes å miste interessen for å gå på foreningsmøter, i teater og kino. De har så mye god underholdning i sine egne stuer. Og den underholdningen er dertil så rasende billig».³⁹I 1ste Mai kom det imidlertid innvendinger om at kringkastingen ikke våget å sette samfunnsproblemer under debatt. «Nei, en trekker natthuen forsvarlig over ansiktet og erklærer at politiske spørsmål ikke er noe som hører hjemme i vår kringkasting. Derimot fylles programmene ut med tøv og tant, med kåserier og liknende (...)»,

Det største ankepunktet var Oslodominansen. Stasjonen var en reléstasjon og formannen i radioforeningen byen, Lars Storhaug, klaget i et innlegg i 1ste Mai med overskriften «Vår bedrøvelige kringkaster» over at stavangerinnslag sjelden slapp til i riksprogrammet. I et intervju i forbindelse med landskonferanse for lytterforeningene uttalte han at «Vi må komme bort fra Oslos totale hegemoni. (...) For noen landskringkasting har vi enda ikke i Norge». Men lyttertallene steg raskt etter at den nye stasjonen i Oslo kom i drift. Av lisensen på 20 kr fikk Televerket 4 kr og Kringkastingsselskapet 16.⁴⁰

Norsk rikskringkasting (NRK) overtar

Det var den tekniske utbyggingen som var hovedsaken for tilhengerne av statsdrift - Venstre og Arbeiderpartiet. Programspørsmål ble knapt berørt i Stortingsdebatten i 1933. Arbeiderpartiet og Venstre stemte samlet for statsdrift. Høyre gikk imot. Bondepartiet var delt. 91 stemte for 48 imot. Dermed var spørsmålet om statsdrift avgjort. Telegrafverket tok seg av teknikken, mens programtjenesten vokste til en hel kringkastingsinstitusjon under Kirkedepartementet.

Norsk rikskringkasting ble et statsmonopol, med enerett til å drive «kringkasting av muntlige meddelelser, musikk, bilder og liknende» (§ 1).⁴¹ Riksprogramsjefen skulle tilsettes av Kongen i statsråd. Stortinget skulle fastsette lytter- og stempelavgift. Organiseringen som et monopol skilte kringkastingen fra presse og forlagsdrift og stilte den i klasse med skolen og kirken. Den nye kringkastingsloven ble vedtatt 24. juni 1933 og satt i verk fra 1. juli samme år.⁴² De private selskapene ble kjøpt opp. Det ble etablert en statsdrevet, redaksjonelt uavhengig kringkasting med hovedadministrasjon i Oslo og lokalkontor i andre deler av landet.

Det som startet med forsøk av teknisk kyndige entusiaster på begynnelsen av 1920-tallet var med på å legge grunnlaget for en landsdekkende statlig kringkasting ti år seinere. Slik sluttet første epoke i den lokale kringkastingshistorien som hadde sin forsiktige begynnelse for snart hundre år siden.

Litteratur

Bøker

- Andersen, Richard og Bernstein, Dagfinn red. (1999) *Kringkastings Tekniske historie. En artikkelsamling*. NRK, Oslo.
- Dahl, Hans Fredrik (1975) *Hallo-Hallo. Kringkastingen i Norge 1920-1920*. J.W. Cappelens Forlag, Oslo.
- Dahl, Hans Fredrik (1991) *NRK i fred og krig. Kringkastingen i Norge 1920-1945*. Universitetsforlaget.
- Enger, Jørn (2006) *Hele Norge på lufta. Historien om NRKs distriktkontorer*. NRK Aktivum, Oslo.
- Espeli, Harald (2005) *Det statsdominerte teleregimet (1920-1970) Norsk kommunikasjonshistorie bind 2*. Gyldendal Fakta, Gyldendal, Oslo.

- Fauske, Brynjulf (1969) *Fra Oslo kringkasters historie*. Oslo.
- Halse, Kjetil Jarl og Østbye, Helge (2003) *Norsk kringkastingshistorie*. Samlaget, Oslo.
- Hougen, J. (1932) *Oslo kringkastingsselskaps historie 1. I store trekk gjennom de første syv år*. Centraltrykkeriet, Oslo.
- Huurdean, Anton A. (2003) *The worldwide history of telecommunication*. John Wiley & Sons, New Jersey.
- Nilsen, Yngve og Vollset, Magnus (2016) *Vinden dreier. Meteorologiens historie i Norge*. Spartacus forlag/Scandinavian Academic Press, Bergen.
- Rafto, Thorolf (1955) *Telegrafverkets historie 1855-1955*. John Griegs forlag, Bergen.
- Reimers, Egil (1998) *Amerikatelegrafen – eit pioneranlegg på Jæren. I Sjå Jæren. Årbok for Jærmuseet 1998*.
- Thorsen, Tønnes (2019) *Historien om Amerikatelegrafen*. Stavangeren nr 1, 2019.

Oppslagsverk

Stavanger byleksikon (2008). Wigestrands, Stavanger.

Aviser og tidsskrifter

Programbladet Hallo – Hallo 1925-1933. Kringkastingsselskapet A/S. Oslo.

Stavanger Aftenblad 1923-1933.

1ste Mai 1923-1933.

Noter

- 1 Stavanger Aftenblad 8.10.1928
- 2 Thorsen (2019). Reimers (1998)
- 3 Rafto (1955) s. 424
- 4 Andersen og Bernstein (1999) s. 12
- 5 Rafto (1955) s. 546
- 6 Den første norske radiomottakeren ble laget av Elektrisk Byrå i 1923. I 1927 startet Radionette, som ble en viktig produsent for det norske markedet til 1972, da Tandberg overtok driften. Fabrikken Høvding startet i 1932 og Tandberg i 1933. Også radioindustrien var aktive for å få norske stasjoner.
- 7 Rafto (1955) s. 336
- 8 I Bergen og Kristiania ble det dannet aksjeselskap. Tromsø og Ålesund satset på billigere, svakere sendere med kortere rekkevidde. Byene hadde hatt værmeldinger og fiskerimeldinger siden 1923-1924. Troms og Ålesund delte bølgelengde.
- 9 Enger (2006) s. 18
- 10 1ste Mai 12.12 1923 s.6

- 11 Stavanger Aftenblad 26.11. 1923 s. 2
- 12 Rafto (1955) s.547
- 13 1ste Mai 4.5.1925 s.3
- 14 1ste Mai 26. 11 1925 s.1
- 15 Stavanger Aftenblad 7.9.1926 s.2
- 16 1ste mai 29.9.1926
- 17 Stavanger Aftenblad 20.9.1926 s.1
- 18 Hougen (1932) s. 26
- 19 Halse (2006) s. 48
- 20 Dahl (1975) s 193
- 21 Teknikken som hadde gitt så gode resultater i Tyskland og Ungarn var en ren fiasko i Norge. Det var flere årsaker til at Lambertsetersenderen fikk problemer med å nå lytterne. Ledningsevnen viste seg å være under 10 % av det den var i Tyskland. Det var også døgnvariasjoner i atmosfæriske forhold som virket inn.
- 22 Stavanger Aftenblad 20.11.1929 s.1
- 23 Programbladet, Bergen 1930, nr. 8
- 24 1 ste Mai 28.11. 1929 s.2
- 25 1ste Mai 10.1.1930 s. 3
- 26 Referert i Smaalenenes Socialdemokrat 16.1.1930
- 27 Dahl 1975 s 197
- 28 Dahl (1975) s. 197
- 29 1ste Mai 8.1.1931 s.1
- 30 Dahl (1975) s 209
- 31 Dahl (1975) s. 207
- 32 Espeli (2005) s.174
- 33 Rafto (1955) s 550
- 34 Stavanger byleksikon (2008)
- 35 Andersen og Bernstein (1999) s. 46
- 36 Stavanger Aftenblad 18.12. 1930 s.1-2
- 37 1ste Mai 29.1.1931 s.2
- 38 1ste Mai 11.3.1931 s.1
- 39 1ste Mai 14.3 1931 s.8
- 40 Andersen og Bernstein (1999) s.117
- 41 Dahl (1975) s.219
- 42 Halse og Østbye (2003) s.69

ARNE KVITRUD

OMBYGGINGEN AV DOMKIRKEN I PERIODEN 1554–1556

Innledning

Det pågår en omfattende restaurering av Domkirken. Det er ikke den første og blir sikkert ikke den siste. Den største ombyggingen var på slutten av 1200-tallet da det ble bygd nytt kor og forhall. Første gang vi får et innblikk i byggearbeidene er imidlertid på 1550-tallet. Regnskapene er bevart og gir et enestående innblikk gjennom korte, og av og til kryptiske regnskapsinnføringer. Det inneholder også et inntektsregnskap fra 1546. Regnskapet ble overført fra det Danske Geheimearkiv til Riksarkivet i 1851. Det er ført i pennen av Anders Henriksson, som ellers er ukjent.¹

Etter reformasjonen i 1537 kom det endringer i kirkeinteriørene. Lutheranismen brakte med seg nye impulser, også for kirkenes utforming og utsmykning. Nytt var prekestolen og tavler med bibeltekster. Ut gikk bilder, skulpturer og helgendyrking. Her tar jeg bare for meg endringer på bygningen, og ikke inventaret. Dateringen av utgiftsregnskapet er litt usikker, men jeg legger til grunn at det er fra perioden 1554–1556.²

Takene

Det er mange opplysninger om innkjøp av bygningsmaterialer, men ikke så mye om hva de ble brukt til. Innkjøp av tjære, sperrer, bord og ”murlege” - som var stokker som ble lagt på toppen av murene, viser til at de må ha skiftet takene.

Det ble kjøpt 480 sperrer til ”svalene på kirken”. Sperrer er de skråstilte stakkene i takene. Ordet sval eller svalgang

Stavanger Domkirke, østfronten
1900–1910. Foto: Stavanger Byarkiv.

blir nå brukt om en overdekt gang på siden av eller rundt et hus. Men det er ikke noe slikt på Domkirken. Ordet sval må da ha vært brukt både om hovedtaket og takene på de to sideskipene. Hovedtaket er ca. 65m langt og sideskipene er ca. 26m lange. Det var lange spenn, så en må gå ut fra at ble det brukt en form for takstoler. Brukte de takstoler som minner om det kirken har nå, var det nok sperrer til å ha omlag to fot mellom hver takstol.

Figur 1: Nordsiden av saltaket, og taket på det nordre sideskipet sett fra Domkirkeplassen. I det runde tårnet på langsiden var det en vindeltrapp opp til loftet. Foto: Terje Tveit, 2020.³

Taket hadde ”murlege”. Ordet er trolig synonymt med ordet murlekter som ble brukt ved legging av nytt golv i koret i 1875.⁴ Håndverkerne festet sperrene til disse lektene. Så la de bord på toppen. Øverst la de tjære. Til sammen ble det kjøpt inn 33 tønner tjære, eller om lag en tønne per 30 kvadratmeter. Så tjæra ble smurt tykt på. Det er ingen omtale av takstein eller torv.

Mange bord ble også kjøpt inn, men på langt nær nok. Resten ble hogd i skoger der Domkirken var grunneier. Det er oppført utgifter til hoggingen, men uten tall på hvor mye som ble hogd.

En god del spiker ble kjøpt, men en smed spesiallaget også 350 stykk. En smed slo i tillegg skarvesøm (en slags stor spiker) til svalen.⁵ Det ble også kjøpt inn nær 400 trenagler og ”jern”. Jernet kan ha vært brukt til å feste taket til muren.

Det var ikke bare å dra på en byggvarebutikk og kjøpe det de trengte. Bygningsmaterialer ble kjøpt inn fra en

rekke steder. Sperrene kom fra Vats. Bordene kom fra Vats, Karmsund, Stolen (Stølen?), Suldal, Jelsa og Avaldsnes. Tjæra kom fra Fedje, Hardanger og Vats. Trenagler ble kjøpt i Erfjord. Når varene var kjøpt, måtte det fraktes til byen. Det ble fraktet dels med Domkirkens egen jekt, og dels med innleide fartøyer. Mannskapet fikk lønn og kost av kirken. Når jektene kom til byen ble materialene fraktet til kirken, og alt måtte betales.

De som bygde var helst tømmermenn, men også noen båtsmenn. De som er oppført uten yrkestitler kan vi se for oss var medhjelpere. Det ble også betalt for rivingen og for utbæringen av tømmer.

Golv i koret

Det ble kjøpt inn 120 eikebord til koret. Det var to golv i koret; ett til loftet og ett mellom selve koret og kjelleren. Fra det nordvestre hjørnet var det en vindeltrapp opp til loftet. Loftet dekket hele koret, og fra loftet var det også adgang inn til loftene i tårnene. Loftet ble fjernet og inngangene til tårnloftene ble stengt på 1800-tallet.⁶

Eikebordene var nok mer kostbare enn andre bord, så en må gå ut fra at de var til golvet i selve koret. Da de skulle bygge nytt golv i 1875 var det anslått at de trengte hundre bord. Bordene på 1500-tallet var nok litt mindre.⁷

Murarbeider

Det ble kjøpt inn ”sy”. Så murte murmesteren på kirken, og han ”slo sy”. At han slo sy, betyr at han blandet sy. Sy kan ha vært et navn for kalk eller kalkmørtel (kalk og sand).⁸ Det ble også kjøpt inn stein, men uten angivelse av mengde eller type. Gerhard Fischer mente at det store vinduet over hovedinngangen i vest og hele den øvre delen av forhallen i vest var fra 1500-tallet. Dette kan godt være murarbeidet som ble gjort på 1550-tallet.⁹ Gerhard Fischer var arkitekt, men jobbet også som arkeolog. Han sto for utgravinger under koret og i forhallen. Han utførte flere undersøkelser og fikk gjort flere endringer, blant annet fjernet kalken som dekket de fleste steinflatene i kirken og hevet golvet i koret.

Tømmermennene fikk betalt tre daler for å bygge på kirkegavlen. Tre daler tilsvarer omtrent ti ukers arbeid. Siden det ble gjort større endringer i forhallen, kan tømmerarbei-

Figur 2: Steinmurene i overgangen mellom forhallen og sideskipet på sørsiden. I sideskipet (til høyre) er det steinsetting med steinene lagt flatt over hverandre (romansk stil fra 1100-tallet). Nederst i forhallen (til venstre) er det gotisk steinsetting (fra slutten av 1200-tallet) med steiner på høykant og med småstein i mellom. Øverst er det nyere steinsetting der steinene igjen er lagt flatt over hverandre. Disse kan være fra 1550-tallet. Foto Arne Kvitrud, 2017.

Figur 3: Bilde av domkirken sett fra vest. Det store vinduet over døra er i såkalt seingotisk stil. Det er nå skiftet ut. Vi ser også hovedtaket og litt av taket på det sørlige sideskipet. Foto: Knud Knudsen i 1885 eller 1886.¹⁰

det ha vært å bygge trapp, dør eller golv. Det kan også ha inkludert bygging av og fjerning av stillaser.

Vinduer

At vinduet i forhallen ble skiftet ut, passer med at Adam glassmester ble hentet inn fra Bergen. Han er ellers ukjent.¹¹ Han gjorde først ferdig vinduene i koret. Så satte han inn 30 store og små vinduer. Glassene ble festet med bly. Han jobbet i alt i 22 uker. I tillegg ble det kjøpt inn ”30 jern” til vinduene, som en smed satte på plass. Jernet kan ha vært brukt til horisontale avstivinger av vinduskarmene.

I 1745 ble det fortalt at det var glassmalerier i koret, blant annet ett av en ”katolsk” biskop.¹² Tresnittet fra 1869 viser at flere av vinduene i øst hadde tegninger av mennesker. Adam kan også ha malt vinduene.

Arbeidsfolk

Regnskapene forteller også hvem som arbeidet med ombyggingene. Lønna ble beregnet per dag, og varierte mye mellom yrkene. Dyrest var glassmesteren som tok en daler i uka, men da var bly og glass inkludert. En tømmermann fikk to daler for sju ukers arbeid. I tillegg til penger, ble lønna utbetalt i naturalia som blant annet smør, korn, øl, kjøtt, fisk, sølv, en stut og ei ku. Betalingsformen var gunstig for Domkirken da mye av inntektene kom som naturalia. Vi

Figur 4: Innvendig i Domkirken i 1869. Bakerst i koret skimter vi glassmaleriene med bilder. Glassene ble ødelagt ved steinkasting ved flere anledninger på slutten av 1800-tallet.¹³

ser også at dyr ble kjøpt inn for å betale avtalt lønn.

Mange fikk også kost i tillegg til lønn. Der kirken betalte kosten, ble det kjøpt inn øl, brød, smør, kjøtt, laks, sild og flesk. En arbeider fikk ”fri seng i min gård”, mens de øvrige tilreisende skaffet seg overnatting selv. Glassmesteren fikk også betalt reisen til Bergen.

Avslutning

Regnskapene for byggearbeidene på Domkirken i 1554-1556 gir et enestående innblikk i ombyggingen, der både taket, inngangspartiet, korgolvet og glassvinduer ble byttet ut eller endret. På tross av dette skrev superintendent (biskop) Jon Guttormsson til kongen allerede i 1557 at Domkirken faller snart ned, om den ikke får hjelp med det første.¹⁴ Han ville ha mer penger til kirken, og han reiste også til København for å klage sin nød. Det endte med at han mistet jobben, men det er en annen historie. I 1564 beskrev kong Frederik Domkirken som svært forfallen, og beordret geistligheten i bispedømmet til å betale en årlig avgift (”catedraticum”) til kirken for å holde den ved like.¹⁵ Det tok altså sju år før Jon Guttormsson fikk gehør. De faste inntektene kom nok godt med.

Siden har kirken vært restaurert og ombygget en rekke ganger, og vi må nok innse at om vi vil beholde kirken, kommer det stadig nye behov for restaureringer.

Referanser

- de Fine, Bendix Christian: Stavanger Amptes udførlige Beskrivelse, fra 1745. Utgave ved Per Thorson, Stavanger, 1987.
- Elgvin Johannes: En by i kamp, Stavanger bys historie, 1536–1814, Stavanger, 1956.
- Fischer, Gerhard: Domkirken i Stavanger, Kirkebygget i middelalderen. Dreyer forlag, Stavanger, 1964.
- Haaland Kjetil H.: Fra Rogalands middelalder, Bygdekirker i stein, monumenter over fylkets aristokrati, Solum forlag, Oslo, 2001.
- Norske Regnskaber og Jordebøger fra det 16de Aarhundrede (NRJ), bind V, andre hefte, Norsk historisk kjeldeskrift-institutt, Riksarkivet, Oslo, 1972.

Noter

- 1 Regnskapet er trykt i Norske Regnskaber og Jordebøger (NRJ), bind V, side 328-342.
- 2 Dateringen er i all hovedsak etter NRJ V, side 328 og som drøftet av Elgvin, 1956, side 447, note til side 23. Som argument for dateringen viser Elgvin også til at presten Olav Tjøstelsen er omtalt. Olav Tjøstelsen trenger imidlertid ikke være presten på Evje, som Elgvin antar. Alle prestene ble titulert som ”herr”, men det var ikke Olav. Regnskapet er ikke ført helt kronologisk. Det kan skyldes at utgiftene er bokført seint eller at regnskapet er skrevet etter at arbeidet var utført.
- 3 Fra Unimus.no. Bilde Sf120162.
- 4 Stavanger formandskab, Indstillinger, 1875, side 160. Haaland (2001, side 64) skrev at en la to parallelle bord på toppen av murene i middelalderkirkene, men det er ikke opplysninger i regnskapet som kan bekrefte at det også ble gjort slik på Domkirken.
- 5 Norsk Ordbok på no2014.uib.no med oppslagsordet Skarvesaum.
- 6 Lous, Carl: En Stavangersk Cicerone, Stavanger, 1868 fortalte at loftet var der i 1868, mens bilder fra midten av 1800-tallet viser at det da var borte.
- 7 Stavanger formandskab, Indstillinger, 1875, side 160.
- 8 Skrivemåtene er sy, syd, sye og syidt. Ordet ”Sie” som ble brukt om fugingen av steinkirken Vangen kyrkje på Voss i 1710, kan ha samme betydning (Bård Eskeland, e-post til meg 10.10.2020).
- 9 Fischer, 1964, side 45f.
- 10 Bildet og opplysningene om det er fra Universitetet i Bergen, marcus.uib.no, bilde ubb-kk-1318-0186.
- 11 Han er ikke oppført i borgerboka for Bergen (Nicolay Nicolaysen: Bergen Borgerbog, bind 1, 1878). I 1567 (Norske Lensregnskapsbøker, bind IV side 25) møter vi Adams Barbra i Stavanger, som nok betyr Barbra som var enke etter Adam. Det kan ha vært Adam glassmester, men det kan også ha vært en annen Adam.
- 12 de Fine, 1987, side 64, jamfør også Skillingsmagasinet: Stavanger Domkirke, 3.12.1853.
- 13 Tresnitt ”Parti af Stavangers domkirke efter Restaureringen” (Chr. Zeuthen etter foto av Carl Lauritz Jacobsen), Illustreret Tidende, No. 530, 21.11.1869, side 61.
- 14 Andreas Emil Erichsen: Samlinger til Stavangers historie, bind 2, 1906, side 190-192 – ”falder snart ned, vden den faar hielp mett thett første”.
- 15 DN VI nr 801 (5.5.1564).

JOHS RINGÅS

KIELLAND SKREV IKKE «BORDVISE» – MEN HVA MED ZETLITZ?

Kulturhistorisk bakteppe

«Bordvise», også kalt «Vennskapsvise», er en sang vi forbinder med Det Stavangerske Klubselskap. Det å besynge vennskapet var helt i tråd med formålet for slike foreninger.

Klubselskapet, som ble stiftet i 1784, skulle være et sted for «venskabelig og sædelig Omgang [,] en behagelig og underholdende Kreds [...] hvorfra all Chicane, Bitterhed og Raahed for stedse skulle være forjaget.»¹

Liknende formuleringer finner vi for selskapelige foreninger som ble stiftet rundt om i landet på denne tiden. På slutten av 1700-tallet dukket klubselskaper opp langs hele landet, bl.a. i Stavanger, Kristiansand, Tønsberg, Drammen, Christiania, Moss, Bergen, Molde og Trondheim. I Trondheim het det:

«[...] det er en af Klubbens vesentlige trekk, at Medlemene der skal komme sammen for at nyde anstændig Fornøjelse, og under disse Sammenkomster tillige knytte Enigheds og Venskabs Baand.»²

Det er typisk at mange av disse selskapene hadde «Harmoni» med i navnet, også de som ikke var dedikert til musikk.³ Dette er et uttrykk for at vennskapet og dets medfølgende fred og fordragelighet var en viktig verdi i tiden.

Og tiden vi snakker om, er *Jens Zetlitz' tid!* Han levde fra 1761 til 1821, i klubselskapenes blomstringstid fra siste halvdel av 1700-tallet og inn i det tidlige 1800-tall. Zetlitz hadde selv tatt del i klubblivet og dets dyrking av vennskapet, både i Det norske Selskab i København og i Det stavangerske Klubselskab. Og visst skrev han sanger om vennskap!

Utsnitt av maleriet *En aften i Norske Selskab 1780*, malt av Eilif Peterssen i 1892. I forgrunnen lent til bordet: Claus Fasting. Sittende fra venstre mot høyre: Johan Herman Wessel med løftet glass, Søren Monrad og Nordahl Brun.

Til samlingen «Sange for den norske Bondestand» laget han hele ni vennskapssanger, kalt «Venskabssang nr 1, Venskabs-sang nr 2» etc.. «Sange for den norske Bondestand» ble meget populær og kom i tre utgaver, i henholdsvis 1795, 1821, 1842. Antallet «Vennskapssanger» økte fra syv til ni ved den «Anden rettede og forøgede Udgave».⁴ Mens Zetlitz i Det norske Selskab kunne skrive «Venskab, ved Vinen faae Kraft i dit Bryst»⁵, var han mer moraliserende som opplysningsprest for bondestanden: «Ei Grande fornærmet sig finde / Ved Grandens uveiede Ord! / Vor Tale venskabelig være!»⁶

Denne korte presentasjonen av Zetlitz' tid som «vennskapets tid» og Zetlitz som en «vennskapets besynger» kan tjene som et kulturhistorisk bakteppe for det som egentlig skal diskuteres i denne artikkelen: Opphavet til «Med gleden i hjertet og glasset i hånd», altså «Bordvise»/«Vennskapsvise», og påstanden om at visen sannsynligvis er skrevet av Alexander Kielland.⁷

Problematisering av visens opphavshistorie

Opphavet til «Bordvise/Vennskapsvise» har vært diskutert i Stavanger Aftenblads spalter og i herværende medlemsblad.⁸ I viseboken «Tenk hvor i gamle dage», utgitt til byjubileet i 1975, står Jens Zetlitz som visens tekstforfatter.⁹ Det gjør han også i antologien «Jens Zetlitz – Teolog og trubadur», som Hans Eyvind Næss ga ut til Zetlitz-jubileet i 2011.

I begge utgivelsene tas det indirekte et visst forbehold, i og med at det henvises til en opphavshistorie hentet fra Trygve Wyllers bok fra 1934, *Det Stavangerske Klubselskab og Stavanger by i 150 år*:

«Ifølge opplysninger fra Jacob Middelthons datter fru Sundt var det Alexander Kielland som bragte Jacob Middelthon denne sang med den beskjed at forfatteren er Jens Zetlitz. Kielland hadde også melodien, som skulde skrive seg fra en gammel fransk menuett.»¹⁰

Pål Mitsem har med styrke argumentert for at antakelsen i Wyllers historie er feil, bl.a. i Stavanger Aftenblad 4. august 2011 under tittelen «Zetlitz skrev ikke «Bordvise»:

«Jens Zetlitz hadde vært død i flere mannsaldre før sangen første gang ble hørt i Det Stavangerske Klubselskab. [...] Prøver man å spore historien til «Bordvise» bakover, er det Alexander L. Kielland man kommer til.»

Nye funn ved Nasjonalbiblioteket

For en tid siden tok forskningsbibliotekar Anne Jorunn Kydland ved Nasjonalbiblioteket kontakt med meg. I bibliotekets samlinger hadde de et manuskript med tittel «Beskrivelser over en Julehøitid og et Julebal i Gusdals Præstegaard i December 1819». I tillegg til beskrivelsene inneholder manuskriptet noter og tekster til sangene som ble brukt. En av disse har tittelen «Venskapen»

Vi ser at både tekst og melodi i «Venskapen» nesten er identisk med «Bordvise/Vennskapsvise». La oss først se nærmere på teksten:

Venskapen

«Med glädjen i hjärtat och glaset i hand,
Jag sjunger så gerna en visa.
Jag sjunger väl illa, men doch som jag kan;
Thi venskapen ville vi prisa.
Thi kärleken kjölner och skönhet förgår,
Men Venskapen följer i graven.»

«Venskapen». Fra manuskriptet «Beskrivelser over en Julehøitid og et Julebal i Gusdals Præstegaard i December 1819», Nasjonalbiblioteket.

Bordvise/Vennskapsvise¹¹

«Med glæden i hjertet og glasset i haand
jeg sjunger saa gierne en vise.
Lad andre kun sjunge om kjærligheds baand,
nei, venskab, det vil jeg nu prise.
Thi skjønheden falmer og elskov forgaar,
Men venskab forynges fra aar til aar.»

«Bordvise» er ikke en originaltekst

«Bordvise/Vennskapsvise» er altså ikke en originaltekst, men en oversettelse av den svenske visen «Venskapen» som ble brukt i selskabelig sammenheng allerede tidlig på 1800-tallet!

Jeg henvendte meg til Svensk Visarkiv for å få opplysninger om «Venskapen», men overraskende nok fantes ikke visen der, og det var heller ikke mulig derfra å skaffe til veie informasjon om dens opphav. Visen synes ikke desto mindre å ha vært godt utbredt som selskapsvise i Norge. Den fikk plass i Visebok for norske Selskabskredse.¹² Den forekommer også i norsk versjon med tittelen «Vennskapsvise» i samlingen Lyra. Allernyeste og fullstendige Visebog indeholdende 112 av de mest yndede National- Frihes-, Folke- og Selskabssange.¹³ Dette er samlinger som ikke inneholder nye viser, men viser som er vel etablerte og har oppnådd popularitet gjennom å ha blitt brukt lenge.

Melodien til Bordvise. Kilde: Håndskrevet note i Kielland-familiens arkiv (1975).

Bordvise
melodi: "gammel fransk menuett"

Med glæ-den i hjer-tet og gla-set i Haand jeg syn-ger saa gier-ne en vi-se. Lad
an-dre kun sjun-ge om kær lig-heds baand. Nei, ven-skab, det vil jeg naa pri-se. Thi
skøn he-den fal-mer og elsk ov-for-gaar. Men ven-skab for-yng-es fra aar til aar.

Fra Mozarts pianokonsert nr 23, 2. sats, takt 33-35. Markert frase er lik Bordvise takt 10-11. (Vi ser da bort fra toneartsforskjellen og leser for anledningen 6/8 takt som 3/4 takt.)

Kielland er utelukket som opphavsmann

Mitsem har hatt tro på at Alexander Kielland var opphavsmannen, både til tekst og melodi:

«Kanskje stemmer det at det var Alexander L. Kielland som hadde både *sangen (sic)* og *melodien*.»¹⁴

Dette kan ikke stemme. Kildene referert til ovenfor, viser at sangen har vært i bruk fra tidlig på 1800-tallet. Kielland ble som kjent født i 1849. Og når det gjelder melodien er det dessuten rent musikkhistorisk ingenting som taler for at den skulle være laget i siste halvdel av 1800-tallet!

Melodien

Like lite som teksten tilhører Kiellands tid, gjør melodien det. Den er i typisk 1700-tallsstil, en søt liten wienerklassisk menuett. Typisk nok finner vi i takt 2 etc. en frase som vi kjenner igjen fra Mozarts pianokonsert nr. 23, 2. sats, takt 34 etc. Et helt tilfeldig sammentreff, men interessant nok som uttrykk for stilistisk tilhørighet.

Melodien fra 1819-manuskriptet, og den som ble funnet i Kielland-familiens arkiv, bærer på forskjellig vis preg av mangelfull notekunnskap. Det er problemer med plassering både av faste og løse fortegn, note- og pauseverdier etc. Det er tydelig at vi har å gjøre med to varianter av den samme melodien, og at det her har vært en muntlig overlevering med tilhørende minneforskyving og nyskapninger på veien. 1819-varianten synes å ligge nærmere et instrumentalt opphav og følger et typisk modulerende tonalt skjema, mens stavangervarianten er enklere, både tonalt sett og med hensyn til lettere sangbarhet. Dette tyder på at melodien har vært muntlig overlevert og så notert etter minne.

Mange som har sunget «Bordvise» har funnet at den på et par steder (takt 6 og 14) er vanskelig å synge. Der har melodien to påfølgende kvartsprang i samme retning, og det regnes som «umelodisk» i tradisjonell melodilære. Ser man på tilsvarende steder i Gausdal-varianten, finner man ikke

disse kvartsprangene, men (i takt 6) en godt sangbar løsning og (i takt 14) en kompleks modulerende (og unøyaktig notert) passasje av instrumental karakter som nok ikke har overlevd den muntlige traderingen. Nå har imidlertid de to kvartene gått inn i tradisjonen i Stavanger. Selv om de nok skyldes en notasjonsfeil, nytter det ikke å endre på dette nå. Folk i Stavanger ser ut til å mestre vanskelige intervaller!

Jens Zetlitz

Når det nå er etablert at Kielland ikke kan være opphavsmann, hva da med Zetlitz?

Mitsem hevder at Zetlitz hadde vært død i flere mannsaldre før sangen første gang ble hørt i Det Stavangerske Klubbsselskap. Zetlitz døde i 1821. «Venskapen» tilhørte selskapssangrepertoaret i tiden før 1819, altså i Zetlitz' levetid. Zetlitz må antas å være vel kjent med dette repertoaret, som han selv var en flittig bidragsyter til, jf. artikkelens innledning.

Vi kan likevel ikke av dette anse det som juridisk bevist at det er Zetlitz som har oversatt/gjendiktet «Venskapen». Men vi kan tilføye et par ting som styrker sannsynligheten for dette ytterligere: Først om ordet «sjunger». Mitsem skriver i Aftenblad-artikkelen at Zetlitz brukte ordet kun én gang, og da for å kunne rime på «hunger». Men det finnes minst to eksempler til, og de er ikke basert på behovet for rim: I salmen «Gud, dine frelste fryde sig»: «Til dit Øre /Mild anhøre,/Du de Læber/Som din Lov at sjunge stræber.»¹⁵ Og i salmen «Denne er Dagen, som Herren har helliget»: «*Sjunger hans Priis! Herren er mægtig og viis.*».¹⁶ Begge disse salmene handler om glede og lovprisning. «Bordvise»/«Vennskapsvise» lovpriser vennskapet. I forordet til diktsamlingen Poesier (1789) skriver Zetlitz «Jeg har sjunget om om Viin, Elskov og Glæde». Ordet «sjunger» tilhørte tydeligvis Zetlitz' vokabular, og vi ser her at han brukte det i en sammenheng som er helt kompatibel med «Bordvise».

Man kan jo selvfølgelig hevde at «sjunge» er noe som henger igjen fra eller alluderer til den svenske originalen. I denne sammenhengen er det interessant å se hva som står i den tidligere nevnte norske versjonen utgitt i samlingen med «de mest yndede National- Frihets-, Folke- og Selskabs-sange» i 1846. Den er for øvrig uten forfatterangivelse:

*Med Glæden i Hjertet og Glasset i Haand,
Jeg synger saa gjerne en Viise.
Vel synger jeg ilde, men dog som jeg kan.
Thi Venskab nu jeg vil prise.
Thi Kjærlighed kjølner og Skjønhed forgaaer,
Men Venskabet følger til Graven.*

Her brukes altså «synger». For øvrig ser vi at linje 3, 5 og 6 her er helt i samsvar med den svenske originalen, i motsetning til i «Bordvise». Vi har her å gjøre med to norske versjoner. Den ene er en ren oversettelse fra svensk til norsk. Den andre, den stavangerske, viser en «dikterisk klo». Tilhører kloen Zetlitz?

Det er i alle fall ikke unaturlig å forestille seg at Zetlitz både kan ha hørt og vært med på å synge «Venskapen» og at han, med sine dikteriske evner og tilbøyeligheter, kan ha gjendiktet denne svenske sangen. Resultatet er litterært sett klart bedre enn den svenske (og den andre norske), og det tyder på at det er en ekte forfatter som står bak. At denne norske gjendiktningen så kunne befinne seg i papirer som Alexander Kielland hadde tilgang til (jf. Wyllers fortelling), er heller ikke utenkelig. Zetlitz var Kiellands oldefar.

«Gledens muntre sanger» (som Zetlitz ble kalt) kunne ikke la det stå «Jag sjunger väl illa, men doch som jag kan» (altfor defensivt!) og «Thi kärleken kölner och skönhet förgår. Men vänskapen följer i grafven» (altfor depressivt!). Nei, det passive, kjølige og dystre perspektivet erstattes med det optimistiske og positive: «Lad andre kun sjunge om kjærligheds baand» og «Thi skjønnheten falmer og elskov forgår, men venskap forynges fra år til år!». Det er tekstlinjer som er en Jens Zetlitz verdig!

Litteratur

Kydland, Anne Jorunn, Modalsli, Tone og Ystad, Vigdis:

Sang og dans i det unge Norge, Oslo 2017. Boken gir en grundig presentasjon av manuskriptet «Beskrivelser over en Julehøtid og et Julebal i Gusdals Præstegaard i December 1819»

Wyller, Trygve: *Det Stavangerske Klubbsselskab og Stavanger by i 150 år*, Stavanger 1934

Visebok for norske Selskabskredse, Kristiania 1851

Lyra, 112 av de mest yndede National- Frihets-, Folke- og Selskabssange, Skien 1846.

Næss, Hans Eyvind: *Trubadur og teolog. Jens Zetlitz 1761-1821*, Stavanger 2011

Christiansen, Jan (red.): *Tenk hvor i gamle dage*. Stavanger 1975

Schmidt, Olaus: *Klubselskabet Harmonien 1813-1963*, Trondheim 1962

Winsnes, A.H.: *Det norske Selskab 1772-1812*, Kristiania 1924

Steenstrup, Petter Kristian: *Hvite hansker og sorte kuler: Historien om Klub- og balselskabet Harmonien i Tønsberg*, Tønsberg 2000.

Ringdal, Nils Johan: *Moss bys historie, bd 2 perioden 1700-1800*, Moss 1989

Mitsem, Pål: Zetlitz skrev ikke «Bordvise», Stavanger Aftenblad, 4. aug. 2011

Mitsem, Pål: En bordvise som kanskje er skrevet av Alexander L. Kielland, Stavangeren 3, 2006

Mitsem, Pål: Jens Zetlitz' ettermæle, Stavangeren 1, 2012

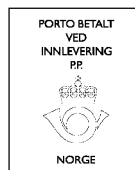
Zetlitz, Jens: *Sange for den norske Bondestand*, 1. utgave Bergen 1795, 2. utgave Kristiania 1812

Zetlitz, Jens: *Psalmer*, København, 1795

Mozart, W.A.: *Pianokonsert nr 23, komponert 1786*. Noteutgivelse Bärenreiter-Verlag, Kassel, 1959.

Noter

- 1 Wyller s. 10.
- 2 Schmidt s. 23.
- 3 Schmidt s 10, Steenstrup s. 12.
- 4 Se Zetlitz 1812, side 96 ff.
- 5 Winsnes, s. 170.
- 6 Vennskapssang nr. 1.
- 7 Mitsem 2006, 2011, 2012
- 8 Stavanger Aftenblad 04.08.2011, og Stavangeren, nr 3, 2006 og nr 1, 2012.
- 9 red. Jan Christiansen.
- 10 Wyller s.200.
- 11 ibid.
- 12 Kristiania 1851 s. 691.
- 13 Skien 1846 s.66.
- 14 Mitsem, 2012, s.37.
- 15 Zetlitz 1795 (2) s.39.
- 16 ibid. s.95.

RETURADRESSE: BYHISTORISK FORENING STAVANGER,
KRYSANTEMUMHAGEN 41, 4022 STAVANGER

Styret i Byhistorisk Forening 2020

Hans Eyvind Næss

Tlf.: 51 52 91 34 E-post: hans_e_naess@yahoo.no

Anne Tove Austbø

Tlf.: 926 64 860 E-post: anne.tove.austboe@museumstavanger.no

Henning Hilde

Tlf.: 908 74 492 E-post: hhi@lyse.net

Sveinung Bang-Andersen

Tlf.: 51 87 04 05 / 951 80 405 E-post: Sveinung.Bang-Andersen@uis.no

Åshild Sæland

Tlf.: 909 34 474 E-post: 2206aashild@gmail.com

Rigmor Haave

Tlf.: 995 61 701 E-post: rigmor.haave@lyse.net

Torolv Hellemo

Tlf.: 916 28 818 E-post: torolv.hellemo@hotmail.com

Lars Olsen Neby

Tlf.: 51 50 72 63 / 988 74 160 E-post: lars.olsen@stavanger.kommune.no

Wenche Darby

Tlf.: 476 25 248 E-post: wenchedarby@hotmail.com

Hilde Krogh

Tlf.: 982 06 670 E-post: hilde.krogh@me.com

I REDAKSJONEN:

Anne Tove Austbø (redaktør), Sveinung Bang-Andersen, Rigmor Haave,
Åshild Sæland og Lars Olsen Neby.

www.byhistoriskforening.org

ISSN 0806-184X

OMEGA TRYKK – STAVANGER